

Mels-Werner Dees BA

“Ik woon, dus ik ben”

Een analyse van de betekenis van de begrippen ‘wonen’ en ‘bouwen’ in het werk van Martin Heidegger en Gaston Bachelard

Promotor: Prof. dr. Benjamin Biebuyck

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van Master in de
Wijsbegeerte/Moraalwetenschappen door Dees, Mels-Werner

Studentnummer: 01805492

Academiejaar 2022/2023

Aantal woorden primair: 27019

Aantal woorden secundair: 23431

Verklaring i.v.m. auteursrecht

De auteur en de promotor(en) geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie.

Dankwoord

Met het indienen en verdedigen van deze Masterproef sluit ik een reis af die veel langer duurde dan verwacht. Nu zullen studenten dat vaker schrijven, maar gezien mijn leeftijd en aantal studiejaar geldt dat hier zeker. Zo'n 35 jaar geleden schreef ik me al in voor de studie Wijsbegeerte, maar een verhuizing nog voor het eerste college stond de studie in de weg.

Schrijvend voor tijdschriften als *De Groene Amsterdammer*, *Filosofie Magazine*, verschillende dagbladen en (later) het door Prof. dr. Ingrid Robeyns gelanceerde filosofisch blog *Bij Nader Inzien* besloot ik tien jaar geleden alsnog te starten met de BA-deeltijdopleiding Wijsbegeerte in Utrecht om juist mijn kennis van de filosofie te verdiepen. Die deeltijdstudie verliep voorspoedig en eerder dan verwacht rondde ik de opleiding af.

Omdat een masteropleiding Wijsbegeerte in de Nederlandse taal in Nederland niet wordt aangeboden, en mijn toenmalige werkgever het een goed plan vond als een van de journalisten een opleiding volgde, "maar dan wel in het Nederlands, want we zijn een Nederlandstalige publicatie", duurde het even eer ik startte met mijn Masterstudie Wijsbegeerte in Gent.

Niet alleen het feit dat ik eerder in Duitsland studeerde, woonde en werkte, maar zeker ook door de inspirerende colleges die ik, zowel binnen de vakgroep Wijsbegeerte als bij de vakgroep Germanistiek al in Utrecht volgde bij onder anderen Prof. dr. Paul Ziche en bij Hegel-specialist dr. Ernst-Otto Onnasch werd ik ook aan de Universiteit van Gent op het spoor van Duitstalige denkers gezet. Meer specifiek waren dat Immanuel Kant tijdens de colleges van Prof. dr. Gertrudis Van de Vijver, en een breed portfolio van auteurs bij een serie colleges van Prof. dr. Benjamin Biebuyck.

Vanwege corona en een door de pandemie veroorzaakt ontslag duurde het fors langer eer ik deze Masterproef kon afronden. Daar staat tegenover dat het thuiswerken, de beperkte bewegingsruimte en het (gedeeltelijke) isolement dat corona met zich meebracht, ertoe leidde dat ik besloot de betekenis van het wonen, en de relatie tussen het wonen en 'dat wat we buitenshuis doen', in filosofisch opzicht te onderzoeken. Meer concreet resulteerde dat eerst in een tekst voor het blog *Bij Nader Inzien*, en vervolgens tot een onderzoek naar de manier waarop de Franse filosoof Bachelard en (vooral) de Duitse denker Martin Heidegger schrijven en denken over wonen en bouwen. En de betekenis die het 'wonen' heeft voor de mens. Dat onderzoek rond ik bij dezen af.

Tijdens mijn Bachelor Wijsbegeerte in Utrecht had ik al veel steun aan medestudent drs. Bas Laméris, die ik daarvoor dank. Mijn oud-collega journalist en dichter/filosoof drs. Henk Ester was een stille, maar zeer geïnteresseerde kracht achter dit project.

Een goede (eind)redacteur maakt elke tekst van iedere journalist beter, en bij navolgend verslag van mijn reis langs enkele grote denkers speelde neerlandicus en literatuurwetenschapper drs. Chris Engeler een doorslaggevende rol. Er zijn weinig mensen die ongeremd en onverbloemd kritisch durven (en vooral: kunnen) zijn; hij kan en doet het.

Drie dames reisden al die jaren met me mee: mijn vrouw Francisca, en mijn dochters Xenia Dees BA, die juist nu met haar Research Master Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Universiteit Utrecht begint, en Veerle Dees, nu BA-student diergeneeskunde aan de Universiteit van Antwerpen en waarschijnlijk vanaf volgend jaar MA-student in diezelfde studie aan de Universiteit Gent.

Een bijzonder woord van dank spreek ik uit naar de mij volledig onbekende vrouw in de (sneltrain) ICE naar Frankfurt, die me bij het uitstappen een Nederlandstalig boek in de handen drukte en riep: "Du vergaßest dein Buch!" Waarna de trein vertrok en ik in mijn handen stond met *Open Stad*, van de Nigeriaanse / Amerikaanse auteur Teju Cole. Dat boek was niet van mij, maar zij liet mij zo kennismaken met een auteur die ik niet kende, maar die me met zijn levensverhaal en roman wel over een dood punt heen hielp bij het schrijven van deze Masterproef (zie hoofdstuk 6).

Dank uiteraard vooral aan Prof. dr. Benjamin Biebuyck voor het feit dat hij op een zeer laat moment openstond voor het verzoek mijn promotor te zijn. De meeste MA-studenten die professor Biebuyck begeleidt, zullen Germanistiek studeren en ik vernam een verschil tussen die studenten en de afstudeerders bij MA-wijsbegeerte: de laatsten hebben veel minder vragen tijdens het traject. Dat gold denk ik ook voor mij, maar juist zo werd ik absoluut aan het denken gezet als het gaat om de reflectie op, en de dialoog met de auteurs die ik deze Masterproef aan het woord laat.

Als zestienjarige maakte ik kennis met het werk van de Duitse schrijver Arno Schmidt. Ik was onder de indruk van de manier waarop hij 'parallele verhalen' kon vertellen. Dat is niet per se uniek: een Nederlandstalig voorbeeld is de roman *Menuet* van Louis Paul Boon, waarin een sequens van krantenkoppen en de driedelige vertelling samen opgaan.

Dit inspireerde me de terugkoppeling van mijn promotor, waarin hij mij opriep meer in discussie te gaan met de door mij bestudeerde auteurs, steeds aan het eind van een hoofdstuk te verwerken in een reflectie. Die paragrafen na elkaar gelezen vormen tevens een verslag van de reis die ik maakte. Ik dank iedereen die met mij meereisde.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Ik woon, dus ik ben	1
1.0 Introductie	1
1.1 Hoe een wonende te zijn	3
1.2 De waarde van het huis	8
1.3 Basis voor dit onderzoek	4
1.4 Opzet van de Masterproef	5
1.5 Reflectie	5
Hoofdstuk 2: Het wonen als grondcategorie voor de menselijke existentie	7
2.0 Het wonen is geen 'separate' activiteit	7
2.1 Het 'tussen'	8
2.2 Het 'wonen' linguïstisch beschouwd	9
2.3 Het wezen van het wonen	10
2.4 De woonomgeving	11
2.5 Het 'geworpen' zijn	13
2.6 Reflectie	14
Hoofdstuk 3: Het huis als woning	17
3.0 De fysieke woonomgeving	17
3.1 Immanuel Kant: de woning als verblijfplaats	17
3.2 Martin Heidegger: de woning als schuilplaats	18
3.3 Gaston Bachelard: de woning als 'persoonlijk hoekje'	18
3.4 Otto Friedrich Bollnow: de woning als 'beleefde ruimte'	19
3.5 De noodzaak het huis te verlaten	20
3.6 De extensie van het wonen	22
3.7 Reflectie	23
Hoofdstuk 4: Het huis als sacraal domein	26
4.0 Een speciale omgeving	28
4.1 Het werk van de goden	28
4.2 Het wonen en het 'Geviert'	28
4.3 Het 'viervoudige' bij Heidegger	29
4.4 De achtergrond van het 'Geviert'	30
4.6 Reflectie	31
Hoofdstuk 5: Het bouwen van een huis	33
5.0 De relatie tussen bouwen en wonen	33
5.1 Bouwen en wonen vallen samen	34
5.2 Het 'Geviert' en de ruimte	35
5.3 Het bouwen als laten-wonen	35
5.4 Het huis als constructie van beelden	36
5.5 Reflectie	37
Hoofdstuk 6: Het wonen in de stad in negen citaten	38

6.0 Inleiding: de citaten uit <i>Open Stad</i>	38
6.1 “Ik stelde me voor [...] hoe achter de woestenij de zon onderging.”	39
6.2 “We woonden hier [...] waar ons kiertje licht tussendoor scheen.”	40
6.3 “Ik beschouwde de stad vanuit mijn kale flat.”	40
6.4 “[...]dicht bij vreemden nam die eenzaamheid toe.”	41
6.5 “Ik wist niets over de man die [...] naast me woonde.”	41
6.6 “In de kamer naast de mijne was een vrouw gestorven.”	42
6.7 “Ik wilde mijn arm om de buurman heen slaan.”	42
6.8 “Alle was in de hoogte gebouwd, in beton en steen.”	43
6.9 “Ik ervoer de straten als een niet-aflatend kabaal.”	43
6.10 Reflectie	44
Hoofdstuk 7: De kracht van de hut op het land	45
7.0 De hutten van Heidegger en Bachelard	45
7.1 De hut als een “mensennest”	46
7.2 De hut in het landschap	47
7.3 De hut en het gedroomde huis	49
7.4 Reflectie	50
Hoofdstuk 8: Het werk van architecten	51
8.0 Inleiding	51
8.1 Technè en de architect	51
8.2 Vormgeven aan de ruimte	52
8.3 Intimiteit en privacy	53
8.4 De verticale stad	55
8.5 Reflectie	56
Hoofdstuk 9: Conclusie	58
Bibliografie	62

Lijst van Afbeeldingen

Afbeelding 1, pagina 9: Melding van het feit dat Leopold Mozart, samen met zijn zoon Wolfgang in dit huis verbleef in 1769.

Foto: M-W Dees

Afbeelding 2, pagina 22: Heideggers hut in het Zwarte Woud.

Foto: Daniel Fidel Ferrer

Afbeelding 3, pagina 33: Blik op de lucht en een vogel in New York.

Foto: John Angelillo, UPI/SHUTTERSTOCK.

Afbeelding 4, pagina 45: Voormalige slavenhutten bij Witte Pan.

Foto: Tropenmuseum

Afbeelding 5, pagina 46: Vincent van Gogh, De hut.

Foto: Van Gogh Museum, Amsterdam

Vincent van Gogh Stichting

Afbeelding 6, pagina 48: Woningen in Les Saintes-Maries-de-la-Mer.

Foto: Van Gogh Museum Amsterdam

Vincent van Gogh Stichting

Afbeelding 7: pagina 54: Ontwerp van The George (Zuidas, Amsterdam), door Liesbeth van der Pol.

<https://www.amstelodamum.nl/agenda-item/virtuele-rondleiding-zuidas/>

Afbeelding 8: pagina 56: “De Rotterdam”, van Rem Koolhaas.

Foto: Martin Falbisoner/Wikipedia

1 Ik woon, dus ik ben

*We woonden hier met z'n allen en trokken ons zo min mogelijk aan van die twee eeuwigheden van duisternis waar ons kiertje licht tussendoor scheen.*¹

1.0 Introductie

Twee grote filosofen beschouwden, kort na elkaar, het fenomeen 'wonen'. De Duitse denker Martin Heidegger (1889-1976) deed dit in de rede *Bauen Wohnen Denken*.² Hij sprak de tekst, die later in druk verscheen, in augustus 1951 uit tijdens een congres voor architecten en bouwkundigen in Darmstadt. De bijeenkomst had als thema *Mensch und Raum* en had als doel na te denken over het bouwen van voldoende geschikte woningen om de woningnood na de Tweede Wereldoorlog in Duitsland te lenigen.

Deze woningnood werd veroorzaakt doordat veel Duitse steden in puin lagen, in combinatie met het feit dat het westen van Duitsland veel vluchtelingen uit het oosten (zoals de Sudeten-Duitsers) moest opvangen. Heidegger was bekend met de woonproblematiek, want zoals veel Nazi-sympathisanten werd ook hij na de oorlog verplicht woningzoekenden in zijn huis op te nemen.

Dit is echter niet de woningnood waarover hij tijdens zijn voordracht sprak en hem deed pleiten de bouw van nieuwe huizen te staken. Eerst moest, meende Heidegger, nagedacht worden over de betekenis van het 'wonen' en het 'bouwen' (van woningen) voor de mens.

Heidegger viel, als filosoof zonder bouwkundige achtergrond, bepaald uit de toon tijdens de conferentie en oogstte op zijn best vragende blikken, maar vooral hoon. In het gunstigste geval beschouwde men hem als een denker "die de praktijk van de architectuur niet vatte,"³ schrijft Andreas Denk.⁴ Hij gaat dan echter voorbij aan het feit dat Ortega y Gasset en Hans-Georg Gadamer niet alleen de lezing bijwoonden, maar dat zij hun collega-filosoof ook te hulp schoten tijdens de discussie na de voordracht.⁵ Maar ook zij hadden waarschijnlijk in de ogen van het publiek in Darmstadt onvoldoende professionele kennis van de bouwkunst.

Heidegger gaf nadrukkelijk geen bouwconcept in zijn rede. Integendeel: hij daagde de procedures, protocollen en ideeën van de professionele praktijk van het bouwen en wonen van die tijd uit.⁶ Heidegger analyseert het denken over hoe het (be)wonen en bouwen van huizen of woningen zich verhoudt tot wat de mens als wonende behoeft. Niet voor niets gebruikt hij in de titel van zijn rede geen komma's. Dat alleen al geeft de eenheid van 'het' bouwen met 'het' wonen én 'het' denken weer.

¹ Teju Cole, *Open Stad* – vertaling Paul van der Lecq (Amsterdam: De Bezige Bij, 2012), 73.

² Een geluidsregistratie van de rede is te vinden op: <https://youtu.be/mqSSzgg5eio>. Alle hyperlinks in deze Masterproef zijn op 8 augustus 2023 geraadpleegd.

³ Tenzij anders aangegeven zijn de vertalingen van M-W Dees.

⁴ Andreas Denk, *Die Brücke*, <http://derarchitektbda.de/diebruecke/>.

⁵ Adam Sharr, *Heidegger for Architects* (New York: Routledge, 2007), 36.

⁶ Sharr, *Heidegger for Architects*, 1.

Heideggers conclusie is helder: wonen is een fundamentele en bepalende voorwaarde voor de mens in zijn Zijn. Het is meer dan een verlangen of behoefte: slechts als wonende is de mens als rationeel (denkend) wezen daadwerkelijk mens. Het wonen, hoe vertrouwd we er als mens ook mee zijn, verdient het overdacht te worden. Juist omdat we er aan gewoon zijn het wonen als zodanig niet te bevragen.

Als we die positie condensereren tot de uitspraak “ik woon, dus ik ben”, dan zien we dat Heideggers Franse collega-filosoof Gaston Bachelard (1884-1962) in 1957 in principe tot dezelfde conclusie komt in zijn werk *La poétique de l'espace*.

Beide denkers schrijven over de wijze waarop de woning en het wonen met elkaar samenhangen. En als het goed is met elkaar samenvallen. Ook de vraag wat de rol van een (t)huis is voor ons mensen en hoe die plek zich verhoudt tot de wereld buiten de eigen muren, wordt door deze filosofen gethematiseerd. Net als de verhouding tussen het wonen in en het bouwen van huizen. Heidegger wil bouwen en wonen re-integreren.⁷ De werkelijke ‘woning-nood’ ontstaat volgens de filosoof namelijk door het van elkaar scheiden van wonen en bouwen, stelt filosoof Adam Sharr in zijn werk *Heidegger for Architects*.⁸ Maar ook voor Bachelard is het gebouwde huis geen willekeurige omgeving.

Noch uit primaire teksten van Heidegger en Bachelard, noch uit secundaire literatuur blijkt dat de beide filosofen elkaar kenden. Letterlijke (gedocumenteerde) citaten waarin de twee filosofen naar elkaars werk verwijzen, zijn (mij) ook niet bekend. Nadere studie wijst echter uit dat ook een groot aantal andere schrijvers hun gedachten liet gaan over de rol van het wonen, en het denken over wonen en bouwen in praktijk brachten. Het palet van posities van de oudtestamentische tekst over het bouwen van een huis (Spreuken 24,3) tot actuele commentaren over stedenbouw is te breed om te bespreken in de omvang van deze Masterproef. Voor het analyseren van de verhouding tussen bouwen en wonen enerzijds, en het funderende aspect van het wonen voor het mens-zijn anderzijds, vinden we echter bij een veel beperkter aantal auteurs informatie.

Bouwkundigen, stedenbouwers en architecten zijn in de loop van de jaren niet alleen anders gaan denken over de rol en het belang van het wonen, van woningen en van de manier waarop we steden inrichten voor de mens als bewoner, als stedeling en zeker ook als bouwer, maar een groot aantal van hen nam ook duidelijk elementen over uit het denken van auteurs als Heidegger en Bachelard. Of gaf er op zijn minst commentaar op.

Richard Sennett is een voorbeeld van een auteur die in zijn werk *Building and Dwelling* de posities van de eerdergenoemde auteurs analyseert en actualiseert.⁹ Dit geldt zeker ook voor architect en filosoof Adam Sharr in zijn werk *Heidegger for Architects*. Beide auteurs komen in deze Masterproef aan het woord.

⁷ Sharr, *Architects*, 3.

⁸ Sharr, *Architects*, 31.

⁹ Richard Sennett, *Building and Dwelling: Ethics for the City* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2018).

1.1 Hoe een wonende te zijn

Ook in de huidige tijd heerst, zeker in Nederland, woningnood. Net als in het denken en de publicaties van Heidegger en Bachelard gaat deze Masterproef niet over het gebrek aan betaalbare en beschikbare woningen. Wel gaat het ook hier over de vraag hoe en wanneer een huis invulling kan geven aan het vereiste dat ieder mens primair moet kunnen realiseren om überhaupt mens te zijn: te wonen – een wonende te zijn. En ook gaat het om de vraag wat Bachelard en Heidegger voor het (denken over het) wonen anno 2023 kunnen betekenen.

Overeenkomsten in het denken over wonen en bouwen zijn er legio, als we de twee teksten van Heidegger en Bachelard analyseren en in het kader van hun beider oeuvre plaatsen. Ook op persoonlijk vlak zijn er elementen die we bij beide auteurs vinden: een afkeer van de (grote) stad en een voorliefde voor het wonen in een 'hut' op het land.

Opvallend is dat beide denkers in relatie tot het wonen de link leggen met het 'in die Welt geworfen sein', maar ze komen ieder tot een volstrekt andere conclusie. Ook lijkt het sacrale karakter van de eigen woning bij Bachelard minder prominent dan bij Heidegger. De laatste legt een direct verband tussen wonen en bouwen enerzijds, en het 'Geviert', anderzijds. Het werkelijke wonen legt en behoedt volgens Heidegger namelijk de relatie met de hemel en de aarde, de goddelijken en de sterfelijken.

Wat de auteurs met elkaar gemeen hebben, is de uitdrukkelijke waarschuwing dat hun werk geen bouwhandleiding of handboek voor architecten is. Gelukkig maar, want dan was het onderwerp als afsluiting van een Masterstudie Wijsbegeerte aan de Universiteit van Gent bepaald minder geschikt geweest.

1.2 De waarde van het huis

We zullen zien dat veel auteurs grote waarde toekennen aan een eigen huis of woning (die daarvoor niet daadwerkelijk in eigendom hoeven te zijn). Johann Wolfgang von Goethe omschrijft een mens zonder woning in zijn opus magnum *Faust* als een on-mens. Het erkennen en onderkennen van het grote belang van 'die eigenen vier Wände', zoals Duitstaligen het graag noemen, is meer dan ooit actueel.

Deze Masterproef benadert de kwestie niet vanuit de stijging van de woningprijzen, maar juist vanuit de idee dat de aanduiding 'die eigenen vier Wände' het belang van een veilige, omheinde plek aangeeft. In tegenstelling tot de posities van Heidegger en Bachelard zal deze Masterproef daarbij ook ingaan op de relatie tot de mensen die naast ons bouw(d)en en wonen: de burens.

In de post-covidperiode, met het opkomen van het ‘hybride’ werken en de mogelijkheden die moderne technologie biedt om op elk moment van de dag, ook thuis, bereikbaar te zijn, is de scheiding tussen de werk- en privé-omgeving vager dan voorheen.¹⁰

1.3 Basis van het onderzoek

De basis voor dit onderzoek is het analyseren hoe en waarom Bachelard en Heidegger – los van elkaar – tot een positie komen, die ik als “Ik woon, dus ik ben” omschrijf. En, vooral, waarom die positie voor hen zo belangrijk is. Die stelling heeft ook gevolgen voor de wijze waarop beiden de verhouding tussen wonen en bouwen (en het bewonen van het gebouwde (t)huis beschouwen. Sterker nog, een consequentie van de opvatting “Ik woon, dus ik ben” is dat wonen en bouwen in feite één zijn. Toch zijn er tussen Bachelard en Heidegger ook verschillen in het denken over bouwen en wonen. En ook die komen, vaak ook in relatie tot het denken van andere filosofen in deze Masterproef, aan de orde.

De primaire onderzoeksvraag is daarmee: is het terecht om, na het bestuderen van twee primaire teksten, namelijk *Bauen Wohnen Denken* van Heidegger en *Poetik des Raumes* van Bachelard, te stellen dat de beide auteurs tot de overtuiging komen dat we slechts als ‘wonende’ mens zijn. Indien dit het geval is, luidt de secundaire onderzoeksvraag: is er grond om ook buiten deze twee teksten om de stelling “ik woon, dus ik ben” te onderschrijven, of zijn die twee bronnen vooral een denkoefening van de auteurs.

Daartoe is het van belang het ‘wonen’ als begrip, activiteit en funderend – of in elk geval fundamenteel – element voor onze existentie te onderzoeken (hoofdstuk 2). En, gerelateerd daaraan, hoe het wonen zich verhoudt tot ‘het tussen’: de weg van de mens tussen geboorte en sterven. Minstens zo belangrijk is het na te gaan hoe en wanneer een fysieke omgeving tot een woning wordt (hoofdstuk 3). Aan welke eisen moet een huis voldoen om de mens, als ‘wonende’, mens te laten zijn?

Zeker voor Heidegger heeft wonen bij uitstek een sacraal, bijna religieus karakter (hoofdstuk 4). Speciale aandacht verdient daarbij de relatie tussen het ‘Geviert’ en het wonen.

Hoofdstuk 5 legt de focus dan op het begrip ‘bouwen’ en de relatie tussen het bouwen van huizen en de wijze waarop die bewoond (kunnen) worden.

Als zo enige kernwaarden van het wonen en bouwen zijn overdacht, is het goed te onderzoeken (hoofdstuk 6) wat de impact van de stad is en waarom je er volgens veel denkers niet goed wonen kan. Ik zal dit doen aan de hand van citaten uit het boek *Open Stad* van Teju Cole en die teksten spiegelen aan de opvattingen van met name Heidegger en Bachelard. De Nigeriaans-Amerikaanse auteur Cole schrijft, deels gebaseerd op eigen ervaringen, over een man die vanuit een Afrikaans dorp als medicus gaat werken in New

¹⁰ In mijn [bijdrage](#) op de filosofische blogsite *Bij nader inzien* schrijf ik over de fundamentele behoefte van de mens om zich in een eigen domein te kunnen afzonderen van de buitenwereld, en relateer dit aan het tijdens de corona-epidemie veelvuldige contact via Teams en Zoom met medestudenten, collega’s en vrienden. Ik ga hier in deze Masterproef in verschillende hoofdstukken op in.

York. Veel van de observaties en ervaringen van deze hoofdpersoon komen overeen met de opvattingen die we bij een aantal in deze Meesterproef geciteerde denkers herkennen. We zullen daarbij zien dat Bachelard stelt dat de mens in de stad eigenlijk niet kan wonen: “De betrekking tussen woning en ruimte is [er] onecht. Alles is er machine, het intieme leven vervluchtigt.”¹¹ Dat zou betekenen dat de stedeling, om met Goethe te spreken, geen mens is of kan zijn. Dit is, gezien de wereldwijde trek naar de stad, een nauwelijks te handhaven gevolgtrekking. Hoofdstuk 7 gaat in op het wonen in een hut. Hutten spelen in het oeuvre van zowel Heidegger als Bachelard een rol. Ik zal die teksten analyseren aan de hand van schilderijen en uitspraken van de schilder Vincent van Gogh. Deze kunstenaar schilderde niet alleen een flink aantal hutten, maar kende ook het leven op het land en voelde affiniteit met de bewoners ervan. Bovendien vermeldt Bachelard sommige werken van Van Gogh in zijn boek.

Aansluitend analyseer ik wat de opvattingen van Bachelard en Heidegger betekenen voor architecten en de bouwwerken die zulke professionals ontwerpen (hoofdstuk 8). Heidegger hield zijn rede immers voor een publiek dat voor een groot deel uit architecten bestond. In hoofdstuk 9 volgt dan de conclusie en geef ik suggesties voor verdere onderzoek.

1.4 Opzet van de Masterproef

Literatuuronderzoek vormt de basis van deze Masterproef. Aan de hand van een primaire tekst van Heidegger en een primaire tekst van Bachelard, aangevuld met relevante secundaire publicaties van zowel deze twee auteurs als van anderen, onderzoek ik of de uitspraak “Ik woon, dus ik ben” gerechtvaardigd is. De secundaire teksten gaan vaak direct in op de publicaties van Heidegger en Bachelard, maar in sommige gevallen komen ook publicaties van acteurs ter sprake die over architectuur schrijven zonder direct een van deze primaire auteurs te noemen.

1.5 Reflectie

Het moge duidelijk zijn dat de titel van deze Masterproef, *Ik woon, dus ik ben*, verwijst naar het “Cogito ergo Sum” van Descartes – maar niet meer dan dat. Het ‘ergo’ dat Descartes schrijft naar aanleiding van zijn twijfelexperiment in zijn *Meditationes de prima philosophia* drukt immers geen conclusie uit, maar is een explicatie van wat er al was: het ‘zijn’ van de mens ligt besloten in zijn denken. Het enige wat je echt zeker kunt weten is dat je bestaat. In deze Masterproef onderzoek ik echter wel degelijk of het gerechtvaardigd is uit de teksten van Bachelard en Heidegger te concluderen dat het wonen voor de mens zo existentieel is, dat je mag stellen dat de mens bestaat doordat hij woont.

¹¹ Gaston Bachelard, *Poetik des Raumes*, vertaling Kurt Leonhard (Frankfurt am Main: Fischer Wissenschaft, 2020), 51.

Zelfs als die conclusie niet gerechtvaardigd blijkt te zijn, dan nog is het wonen, als een voor velen dagelijkse en voor de meesten nauwelijks doordachte activiteit, zo belangrijk, dat ik aan het eind van elk hoofdstuk kort zal reflecteren op de opvattingen van de auteurs van wie ik primaire of secundaire literatuur citeer of parafraseer.

2 Het wonen als grondcategorie voor de menselijke existentie

*Als we [dit] 'tussen' de wereld noemen, dan is de wereld het huis dat de sterfelijken bewonen.*¹²

2.0 Het wonen is geen 'separate' activiteit

“Vooral ben ik iemand, die woont”, schrijft Antoine de Saint-Exupéry in *Citadelle*.¹³ Slechts in het wonen kan de mens tot de vervulling van zijn ware wezen komen, zou Heidegger kunnen aanvullen, zo stelt Bollnow.¹⁴ “Hij is mens, voor zover hij woont.”¹⁵

Uit deze posities kunnen we twee dingen afleiden. Ten eerste dat een denker als Heidegger het wonen existentieel noemt. Dat wil zeggen dat het een wezenlijke eigenschap van de existentie van de mens vormt. Het wonen kan daarmee niet uitsluitend gezien worden als een zich terugtrekken in een woning om uit te rusten van een buitenhuiselijke activiteit. Of als ‘slechts’ een bescherming tegen de buitenwereld – of het nu om weersomstandigheden gaat of om de impact van ‘de maatschappij’.¹⁶

Wonen is voor Heidegger, De Saint-Exupéry, Bachelard en andere schrijvers een grondcategorie van het menselijk bestaan, de meest basale en meest concrete menselijke existentie. Opvallend is dat in het Duits en Engels ‘leven’ en ‘wonen’ homoniemen zijn.¹⁷ Beide woorden duiden op een grondcategorie die in essentie niet te objectiveren is. Dat wil zeggen, stelt Jacques de Visser, dat wonen zo concreet is, zo vergroeid met het dagelijkse bestaan en ook dermate eigen aan onze persoonlijke geschiedenis,¹⁸ “dat we het niet zomaar als een te bestuderen object voor ons kunnen uitschuiven, alsof we zelf buitenstaanders zouden zijn.”¹⁹

De wijze waarop de mens in zijn huis leeft, en de relatie tussen een persoon en zijn huis duiden we aan als wonen. Als we de verhouding tussen de mens en zijn huis, de betekenis van dit (t)huis en de manier waarop mensen dit verblijf bouwen en bewonen willen bepalen, zullen we daarom eerst het ‘wonen’ moeten onderzoeken.²⁰

Heidegger legt uit dat als we het werkwoord ‘wonen’ overdenken, dit ons de manier toont waarop de mensen op de aarde onder de hemel de gang van de geboorte tot de dood volbrengen. Deze gang, dit ‘tussen’, als interval tussen de eeuwigheden, kent vele gestalten, betoogt Heidegger, en is rijk aan veranderingen.²¹ En na dit ‘tussen’ houdt het volgens Gert

¹² Martin Heidegger, *Hebel der Hausfreund* (Pfullingen: Verlag Günther Neske, 1957), 17.

¹³ Antoine de Saint-Exupéry, *Die Stadt in der Wüste*, vertaling Oswald von Nostitz (Frankfurt am Main: Ullstein Verlag, 1990), 21.

¹⁴ Otto Friedrich Bollnow, *Mensch und Raum* (Stuttgart: W. Kohlhammer, 1963), 126.

¹⁵ Martin Heidegger “Bauen Wohnen Denken”, in *Gesamtausgabe Band 7* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000), 47.

¹⁶ Jacques de Visscher, “Wonen: de nabijheid van de ander in de bezieling van de dingen”, in *Wonen: Architectuur in het denken van Martin Heidegger* (Nijmegen: Sun, 1991), 137.

¹⁷ Gert Selle, *Die eigenen vier Wände* (Berlin: form+zweck Verlag, 2011), 11.

¹⁸ De Visscher, “Wonen”, 119.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Bollnow, *Mensch und Raum*, 125.

²¹ Heidegger, *Hebel*, 17.

Selle niet op. Ook het onzichtbare 'Jenseits' is volgens hem een huis van onvoorstelbare oneindigheid, waarvan we zeggen dat we er 'heimkehren'.²² Over de wereld of de woonomgeving vóór het 'tussen', dus voor de geboorte, laten de auteurs zich overigens niet uit.

In de kern maken Heidegger, Bachelard en anderen duidelijk dat het wonen geen separate activiteit is. Het kan niet los gezien worden van het niet-wonen. Een zo fundamenteel aspect van het menselijk leven laat zich niet afzonderen. Het is daardoor bijna niet mogelijk te zeggen dat we 'hier werken en daar wonen', alsof het wonen slechts een geografisch gebonden activiteit van mensen is, die je achter je kunt laten. Juist nu, bij de opmars van het 'hybride werken', waarbij werk- en woonomgeving meer en meer samenvallen, onderzoeken werkgevers en werknemers de impact van het loslaten van deze scheiding die eigenlijk sinds de industrialisatie het leven van werknemers en werkgevers bepaalde.

Als Heidegger stelt dat de mens het "wonen weer moet leren", dan gaat het deels over de scheiding tussen wonen en alle activiteiten buitenshuis.²³ Het wonen is immers geen willekeurige bezigheid, naast sommige andere, maar is een wezensbestemming van mensen, die over hun verhouding tot de wereld in het geheel beslist.²⁴ Het huis waarin dat wonen gebeurt – van verwekken tot baren, van het vieren van feesten tot sterven –, lijkt voor de eeuwigheid gebouwd als toevluchtoord voor generaties.²⁵

De Franse filosoof Maurice Merleau-Ponty ziet daarom wonen ('habiter') als sleutelwoord waarin de verhouding tot de wereld zich weerspiegelt. Het gaat volgens hem niet alleen om de verhouding van een mens tot zijn huis, maar nadrukkelijk ook om de verhouding tussen de mens en de wereld als geheel.²⁶

We zijn als mens continu een 'wonende' in de wereld, ook als we niet thuis zijn. Wel hebben we, zegt Heidegger, steeds een omgeving nodig die we met recht onze 'woning' kunnen noemen.²⁷

2.1 Het 'tussen'

Het wonen is als het ware te beschouwen als een 'tussen', zoals we al zagen. Het gaat om het menselijke ophoud tussen aarde en hemel, tussen geboorte en dood.²⁸ Het wonen blijkt daarbij voor filosofen weliswaar een 'Grundverfassung' van het menselijke leven, zoals eten en ademen, maar desondanks toch ook vaak als een basisconditie die niet snel en makkelijk door mensen her- of erkend wordt.²⁹

²² Selle, *Vier Wände*, 253.

²³ Heidegger, "Bauwen Wohnen Denken", 64.

²⁴ Bollnow, *Mensch und Raum*, 126.

²⁵ Selle, *Vier Wände*, 18.

²⁶ Bollnow, *Mensch und Raum*, 126.

²⁷ Heidegger, "Bauwen Wohnen Denken", 64.

²⁸ Heidegger, *Hebel*, 17.

²⁹ Bollnow, *Mensch und Raum*, 125.

Het begrip ‘wonen’ heeft – zoals we zullen zien – zowel als werkwoord, maar zeker ook als principiële menselijke activiteit niet voor iedereen dezelfde betekenis. Een voorbeeld daarvan is een plaquette aan de muur van een hotel in de Oostenrijkse stad Innsbruck, die al bijna een eeuw trots meldt dat de componist Wolfgang Amadeus Mozart er woonde. Het blijkt echter te gaan om een verblijf van (slechts) één nacht in het pand dat ook toen al als herberg of pension dienstdeed (zie afbeelding 1).

Afbeelding 1: Melding van het feit dat Leopold Mozart, samen met zijn zoon Wolfgang in dit huis verbleef in 1769. Foto: M-W Dees.

Het werkwoord ‘wohnen’ duidt in het Duits eerst en vooral het overnachten op een bepaalde plaats aan, het ergens al of niet kortstondig logeren.³⁰ Heidegger refereert daaraan in zijn uitspraak: “We wonen niet slechts, want dat zou bijna nietsdoenerij betekenen; we hebben een beroep, we doen zaken. We reizen – en onderweg zijnde wonen we nu eens hier en dan weer daar.”³¹ Dat is echter niet het fundamentele ‘wonen’ dat hij en Bachelard onderzoeken.

2.2 Het ‘wonen’ linguïstisch beschouwd

Vaak gaat Heidegger bij de fenomenen die hij bestudeert eerst terug naar de linguïstische historie van een begrip (het woord); zo ook als het om ‘wonen’ gaat. De filosoof vond etymologie – de geschiedenis van de betekenis van woorden – een bron van inzicht. Hij werkte dan als een ‘kumpel’, een mijnwerker, die betekenissen van met elkaar verwante woorden opdelft. Met wat hij aantrof, kon hij gevestigde begrippen bevragen.

³⁰ Bollnow, *Mensch und Raum*, 127.

³¹ Heidegger, “Bauwen Wohnen Denken”, 47.

Heidegger vond dat hij de bekende huidige taal kon openbreken om zo een oude, en daarmee voor hem authentieke betekenis die verborgen was aan het licht te brengen, te 'ontbergen'.³²

Het Oudhoogduitse woord 'buan' betekent volgens Heidegger wonen. Dit wil zeggen: blijven, zich ophouden.³³ 'Buan' is, zo legt Heidegger uit, hetzelfde woord als ons 'ben' in de zegswijzen: 'ik ben, jij bent'. Wat betekent dan: 'ik ben'?³⁴ Dat is de vraag die hij wil beantwoorden.

Voor Heidegger wil 'ik ben' zeggen 'ik woon'. De manier waarop wij mensen op de aarde zijn, is het 'buan', het wonen. Mens zijn betekent: als sterveling op de aarde zijn, en dit komt neer op: wonen.³⁵ Ook met de begrippen 'zijn' en 'wezen' bestaat zodoende een directe verwantschap. Dit betekent dat in de uitspraak "ik ben en jij bent" tevens de constatering (of op zijn minst de logische gevolgtrekking) vervat zit "Ik woon en jij woont".³⁶

Later betekent het woord 'buan' vooral 'gewöhnlich wo sein', wat te vertalen is als een zich regelmatig (ver)blijven, een zich ophouden, of wonen. Het 'wonen' is hier dan niet een gedraging naast andere, zoals werken, reizen en zakendoen, zoals we eerder al zagen. Wel is het, zo stelt Heidegger, de meest essentiële zijnswijze van de mens op aarde, waardoor hij de dingen die van nature groeien onder zijn hoede neemt. Denk, in het Nederlands, bijvoorbeeld aan het ver-bouwen van gewassen, of in het Duits aan 'der Anbau von Getreide', als dingen, bijvoorbeeld bouwwerken, die niet vanuit zichzelf tot stand komen.³⁷

2.3 Het wezen van het wonen

Waarin bestaat het wezen van het wonen dan volgens Heidegger? Ook hier volgt een historisch exposé. Het Oudsaksische 'wuan' en het Gotische 'wunian' betekenen: 'het blijven, het zich ophouden'. Maar het gotische 'wunian' betekent ook tevreden zijn, tot vrede gebracht [zijn of worden] en in vrede (ver)blijven.³⁸

Heidegger is daarmee niet klaar met zijn onderzoek. Het woord 'vrede' staat voor hem voor het 'frye' (het vrije). En 'fry' betekent dan: behoed tegen schade en voor bedreiging gevrijwaard. Of, in de taal van Heidegger, 'verschoond'.³⁹

Het 'wonen' valt samen met een (of het) tot vrede gebracht zijn. Dat betekent: omheind te kunnen blijven in het 'frye', dat wil zeggen: in het vrije dat alles in zijn wezen verschoont.⁴⁰

³² Sharr, *Heidegger for Architects*, 23.

³³ Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, 47.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ De Visscher, "Wonen", 121.

³⁷ Harry Berghs, "Martin Heideggers bijdrage aan een filosofie van het wonen en het milieu", in *Wonen: Architectuur in het denken van Martin Heidegger* (Nijmegen: Sun, 1991), 54.

³⁸ Heidegger, "Bauwen Wohnen Denken", 49.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid.

Het is in dit verband interessant te kijken naar de betekenis van het Nederlandse woord 'behaaglijk', als we het hebben over een plek die geschikt is om (aangenaam en langdurig) te wonen of te verblijven.

In het begrip 'behaaglijk' vinden we de woorden 'haag' (in de betekenis van 'heg', in het Duits 'Hag') terug als de omheining die ons kan afzonderen, met een heining omgeven en beschermen.⁴¹

Een vergelijkbare geschiedenis kent ook het Duitse woord 'Zaun' in de betekenis van hek of omheining. Oorspronkelijk staat het, zo stelt Gert Selle, voor een 'eingefriedeter Raum' (omheinde ruimte). In zo'n ruimte-eenheid mag de strijd van buiten niet binnendringen.⁴² Slechts als wonende, in het beschikken over een huis, slechts in het kunnen verblijven in een dergelijke van de openheid afgezonderde en private, omhaagde ruimte kan de mens zijn wezen vervullen en in volle omvang mens zijn, zo blijkt uit het denken van Heidegger en Bollnow.⁴³

Het is precies deze positie die het lot van de vluchteling of dakloze zo beroerd maakt, blijkt ook uit de woorden van Goethe in het tweede deel van *Faust*: "Ben ik niet de vluchteling? De onbehuisde? De onmens zonder doel en rust?"⁴⁴ Sterker nog: de dakloze lijdt niet alleen zelf onder het feit dat hij met oude kranten als matras op de koude straat ligt, maar wekt ook nog eens ergernis en schaamte op bij hen die hem zien lijden. Er wordt een taboe aangeraakt, stelt Selle.⁴⁵ Als de onbehuisde mens, in de woorden van Goethe en Bollnow, een 'Unmensch' is, dan mogen we stellen dat de mens slechts als behuisde waarlijk mens kan zijn.⁴⁶

2.4 De woonomgeving

Eerder al kwam kort de relatie tussen de begrippen 'wonen' en 'het zich ergens (korter of langer) ophouden' aan de orde. Bollnow gaat in op het gebruik van het woord 'Aufenthalt'. Het prefix 'ent' daarin vinden we ook terug in het "[sich] ent-halten", meent Bollnow. 'Enthalten' is daarbij eigenlijk een synoniem voor de uitdrukking 'Widerstand leisten'. 'Sich ufenthalten' ('aufenthalten') kan dan begrepen worden als: 'aufrecht bleiben', of voor de uitspraak: 'ohne Wanken widerstehen'.⁴⁷ Dit laatste betreft dan de houding, bijvoorbeeld van een enkele soldaat die zich niet ten val laat brengen, die niet wankelt door een vijandige aanval.

Deze verblijfsplaats ('Aufenthalt') is dan vooral een plaats waar je de vijand kunt weerstaan, die tegenstrevers tegenhoudt. De 'eigene vier Wände' waarmee we nu onze woning

⁴¹ Bollnow, *Mensch und Raum*, 149.

⁴² Selle, *Vier Wände*, 21.

⁴³ Bollnow, *Mensch und Raum*, 136.

⁴⁴ Johann Wolfgang Goethe, *Werke in vier Bänden – Zweiter Band, "Faust"* (München: Carl Hanser Verlag, 1982), Erster Teil, Szene Wald und Höhle, 387.

⁴⁵ Selle, *Vier Wände*, 17.

⁴⁶ Bollnow, *Mensch und Raum*, 137.

⁴⁷ Bollnow, *Mensch und Raum*, 127.

aanduiden, omsluiten een ruimte die het overblijfsel is van wat ooit onder een uitstekende rots of een bladerdak gezocht werd: een onderkomen dat nodig was om te overleven.⁴⁸

Zo groeide de betekenis van het huis naar een plek waar de mens langere tijd kan en wil verblijven. Dus niet alleen een soort overdekte loopgraaf om aanvallen van de vijand te weerstaan, maar eerder als een 'behouden huis' zoals de schrijver Willem Frederik Hermans het beschrijft. Een huis dat aanvallen weerstaat.⁴⁹

Het verwijlen op een dergelijke omheinde en beschermende plek is daarmee niet iets dat de mens 'overkomt' (zoals een toevallige kuil die als loopgraaf kan dienen) of dat per definitie beschikbaar is. De mens moet zich er actief (kunnen) wortelen, want slechts "in het geworteld zijn kan de mens de standvastigheid bereiken, die het hem mogelijk maakt zich tegenover de aanstorm van de woestenij, de alles verwoestende tijd, staande te houden."⁵⁰ Die standvastigheid hoeft daarbij niet volledig uit onze eigen fysiek of psyche te komen. "Er zijn stevige dammen nodig zonder welke leven niet mogelijk is", constateert De Saint-Exupéry.⁵¹ Dit lezen we ook bij Heidegger. Hij legt uit dat 'vrede' ['Friede'] samenhangt met de 'Umfriedung' [omheining] van het woongedeelte. "Om in vrede te kunnen leven en wonen, zijn beschermende muren en een beschermend dak nodig. Zo wordt een woning tot een huis in de eigenlijke zin."⁵²

Dit omheind-zijn is voor Bachelard de meest waardevolle eigenschap van een huis: "het beschermt het dromen, het omheint de dromer. Het huis maakt het ons mogelijk in vrede te dromen."⁵³ Daarmee is het voor Selle ook belangrijk meteen een menselijke oerangst te benoemen: iedere wonende is bang voor de verwoesting van zijn huis. "Elke vaste plek kan onder de voet gelopen worden, de akkers verwoest, graan en vee geroofd, huizen verbrand en bewoners gedood."⁵⁴ En wie niet dood is, verliest als dakloze elke menselijkheid, blijkt uit het voorgaande.

"De woning is geen geschenk", voegt Bollnow eraan toe na analyse van de posities van Bachelard en Heidegger. Een woning moet ons niet alleen tegen een opdringende vijand behoeden, ze moet ook verdedigd worden. Dat vereist activiteit van de mens. En ja, om met Heidegger te spreken, dat moeten we, als mens, in het 'tussen' leren.

Alle hierboven genoemde associaties, betekenissen en historische analyses vinden we uiteindelijk verenigd in het woord 'wonen'.⁵⁵ Dit 'wonen', dat wil zeggen: het op de aarde zijn, is echter voor de alledaagse ervaring van de mens datgene wat bij voorbaat een 'ge-woon-te' is. Een activiteit die je zonder bijzondere aandacht doet. Daarom komt het in de schaduw te staan van de manieren waarop het wonen zich voltrekt, is de overtuiging van

⁴⁸ Selle, *Vier Wände*, 6.

⁴⁹ Willem Frederik Hermans, *Het behouden huis* (Amsterdam: Uitgeverij De Bezige Bij, 1998), 20.

⁵⁰ Bollnow, *Mensch und Raum*, 129.

⁵¹ De Saint-Exupéry, *Die Stadt in der Wüste*, 130.

⁵² Bollnow, *Mensch und Raum*, 129.

⁵³ Gaston Bachelard, *Poetik des Raumes*, 33.

⁵⁴ Selle, *Vier Wände*, 7.

⁵⁵ Bollnow, *Mensch und Raum*, 128.

Heidegger.⁵⁶

Het wonen is onzichtbaar en wordt niet als het wezen, het zijn in de betekenis van iets essentieels van de mens ervaren. Noch wordt het wonen als de grondcategorie van het menszijn gedacht.⁵⁷

2.5 Het 'geworpen' zijn

De woonervaring heeft iedereen. Eerst wonen we beschut in het lichaam van de moeder. Eenmaal op de wereld begint de tijd van het 'inwonen' in een 'tussen' dat steeds breder waargenomen wordt. Het ligt voor de hand dat de kinderjaren een fase van vroege ervaringen van het beschutte op de wereld zijn, waarmee de biografie van het wonen begint, stelt Selle.⁵⁸ Het zijn volgens hem deze vroege, maar aanvankelijk onbewuste ervaringen die ertoe leiden dat kinderen graag hutten bouwen. En daarmee een eigen, beschutte plek creëren.⁵⁹

Het menselijke 'in de wereld zijn', en daarmee het wonen van de mens, karakteriseert Heidegger – onder meer in *Sein und Zeit* – als een "geworpen sein".⁶⁰ We worden, zo stelt hij, in de wereld geworpen. Ook in *La poétique de l'espace* van Bachelard komen we het begrip 'geworpen zijn' tegen, maar dan met een andere betekenis en vooral op een ander moment in ons bestaan (in de betekenis van 'het leven op aarde') als mens.

Hij benadrukt in zijn werk dat het leven goed begint als baby in de ouderlijke woning. "Ons verblijf op aarde, ons wonen, start omsloten, omheind en warm in de schoot van het huis."⁶¹ Pas later, zo analyseert Bachelard, wordt de mens naar buiten geworpen, wat in de beeldspraak van het verblijven in en om een huis betekent dat we buiten de deur worden gezet.⁶²

Aan het begin van de menselijke ontwikkeling staat een 'Befindlichkeit im Raum', die niet als 'geworpenheid' benoemd kan worden, meent Bachelard. Als de mens de 'geworpenheid' effectief ervaart, komt dat doorgaans later in zijn leven. En dan vooral buiten de ouderlijke woning die ons als baby en kind in eerste instantie omheint.⁶³

Het komt erop neer dat er een wijze van 'Befindlichkeit im Raum' bestaat, die niet als geworpenheid beschreven kan worden – en zo vooral ook niet ervaren wordt. Sterker nog, stelt Bachelard: die ervaring is juist tegengesteld aan het 'geworpen zijn'.

Bachelard benadrukt dit sterk, omdat het 'geworpen zijn' een negatieve connotatie heeft. De uitspraak als mens in (of op) iets geworpen te zijn, zegt meer dan dat de mens zich in een neutrale betekenis op een bepaalde plek bevindt. Het betekent veeleer dat de mens buiten

⁵⁶ Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, 48.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Selle, *Vier Wände*, 6.

⁵⁹ Selle, *Vier Wände*, 8.

⁶⁰ Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, 135, 284, 345, 383.

⁶¹ Bollnow, *Mensch und Raum*, 275.

⁶² Ibid.

⁶³ Bollnow, *Mensch und Raum*, 276.

zijn eigen wil om – of zelfs tegen zijn wil in – op een wat onzachte manier in een hem vreemde omgeving gebracht is.⁶⁴

We mogen ook de gevoelsmatige bijklank niet negeren, stelt Bollnow. Het woord ‘werpen’ is bewust door de denkers Heidegger en Bachelard gekozen. Het is nog negatiever dan als we zouden stellen dat de betreffende mens op die plek ‘neergezet’ of zelfs ‘geplant’ zou zijn. Er hangt, schrijft Bollnow, een zekere achteloosheid en toevalligheid in de aanduiding ‘werpen’. In elk werpen klinkt ook iets agressiefs, meent hij. “Naar wilde dieren gooien we voer, terwijl we mensen een maaltijd serveren.”⁶⁵ Zo vindt de mens als een ‘geworpene’ zich in een hem vreemde, vijandige en ‘unheimliche’ omgeving.⁶⁶

De essentie van de rol van juist het geboortehuis is voor Bachelard de wieg van warmte en omheind-zijn. Voor hem is de niet-ouderlijke woning de vijandige omgeving. Daarom ook blijven we altijd dromen van (een huis dat in alles lijkt) op het geboortehuis. Maar we vinden het nooit. Met die gedroomde vorm van wonen is dan een ‘Befindlichkeit’ in de betekenis van ‘stemming’ of ‘atmosfeer’ (of, modern gezegd, ‘vibe’) in de ruimte bedoeld, die aan die van de ‘geworpenheid’ tegengesteld is. Wonen betekent in dat geval: niet meer op een willekeurige plek aan een vreemde omgeving blootgesteld te zijn, maar geborgen te zijn in de bescherming van een huis.⁶⁷

Ook voor Heidegger heeft het ‘geworfen sein’ een relatie tot het huis. Hij stelt echter, in tegenstelling tot Bachelard, dat we op elk moment van ons leven in de wereld geworpen zijn. Continu en in principe op elke plek. Dat de mens het wonen eerst moet leren, zoals hierboven aangehaald, kan dan slechts zo begrepen worden, dat we door onze inspanningen in de loop van ons leven trachten de niet bewust gewenste toestand van het geworpen zijn te veranderen in die van het verschonend wonen.⁶⁸

2.6 Reflectie

Het onderzoeken van de historische ontwikkeling van woorden, zoals Heidegger dat ook in andere teksten doet, leidde soms tot kritiek die hier niet onvermeld mag blijven. Heel duidelijk uitte George Steiner bedenkingen tegen deze praktijk. Volgens hem voerde Heidegger zijn analyses in zijn streven om naar “de verborgen wortels van oorsprong en betekenis te gaan [...] tot in gewelddadige uitersten door.” Het oordeel van Steiner is hard: het ging volgens hem vaak om “opportunistische ficties.”⁶⁹ Hierbij merkt Steiner overigens op dat er uitzonderingen zijn, bijvoorbeeld daar waar Heidegger gedichten van Trakl bespreekt.⁷⁰

⁶⁴ Bollnow, *Mensch und Raum*, 275.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Bollnow, *Mensch und Raum*, 276.

⁶⁸ Bollnow, *Mensch und Raum*, 276.

⁶⁹ Georg Steiner, *Martin Heidegger* (Londen: Fontana, 1992), 143.

⁷⁰ Steiner, *Heidegger*, 144.

De mening van Steiner is beslist interessant. Het is een belangrijke reden om bij dit onderzoek een secundaire onderzoeksvraag op te nemen. Dit taalhistorische onderzoek speelt in *Bauen Wohnen Denken* een vrij dominante rol. De tekst van zijn rede is relatief kort en Heidegger besteedt veel aandacht aan zowel de herkomst van het woord 'wonen' als de herkomst van het woord 'bouwen', zoals we zullen zien in hoofdstuk 5s. Bij het antwoord op de primaire onderzoeksvraag of we na het bestuderen van de twee primaire teksten terecht mogen stellen dat beide auteurs tot de overtuiging komen dat we slechts als 'wonende' mens zijn, heeft het onderzoek naar de taalhistorie gewicht. Ook al, omdat juist dit onderdeel van de rede van Heidegger door veel auteurs zonder commentaar geciteerd wordt. Bij het antwoord op de secundaire vraag of de conclusie dat de mens is, omdat hij woont, breed onderschreven kan worden, mag dit taalhistorische onderzoek echter minder gewicht krijgen.

Als reactie op de primaire en secundaire bronnen is het van belang aan te geven dat Goethe weliswaar in zijn *Faust* het woord "Unmensch" gebruikt voor een mens zonder huis, maar dat dit uitgesproken wordt door Faust als protagonist. Dit hoeft dus beslist niet de mening van de auteur zelf te zijn. Deze uitspraak geeft echter wel de positie van Heidegger en Bachelard treffend weer. Het wonen is voor hen immers een grondcategorie van het menselijk bestaan, van de menselijke existentie.

Dat noopt tot een korte terugblik op de reflectie aan het eind van het vorige hoofdstuk. Het zijn van de mens wordt daar immers, in de woorden van Descartes, gekoppeld aan het feit dat we denken. Op een menselijke manier denken (de meeste) dieren niet, toch bouwt een das een burcht, om er vervolgens in te wonen. Moet wonen dan niet nog meer een existentieel onderdeel van het mens-zijn vormen dan denken, zou een vraag kunnen zijn. Waarschijnlijk niet in de vorm waarop zowel Descartes als Heidegger als Bachelard het beschouwen. Mensen, dieren en planten ademen immers ook, het feit echter dat we kunnen reflecteren maakt ons tot mens. En leidt ertoe dat we kunnen zeggen: ik denk, dus ik besta. Belangrijker is dat de in deze Masterproef genoemde denkers ervan uitgaan, dat de mens zonder woning iets fundamenteels mist. En nauwelijks kan overleven. De onbehuisde is dan, net als de dakloze en de vluchteling, te beschouwen als een 'onmens'.

Hierop valt nog wel wat af te dingen. Ten eerste worden 'op straat' heel weinig kinderen geboren, waarmee ik wil zeggen: haast niemand is vanaf het begin van zijn of haar leven onbehuisd. De dakloze is vrijwel zeker ook ooit een wonende geweest.

Ten tweede is het dakloos-zijn (gelukkig) vaak van tijdelijke aard. Op eigen kracht en/of met hulp van anderen, zoals instanties of familie, weten veel daklozen uiteindelijk hun eigen vier wanden (weer) te vinden. Dit blijkt ook uit de cijfers. Van het, overigens voor een rijk land bijna onvoorstelbare aantal van 40.000 daklozen in Nederland, is het merendeel tussen de 18 en 27 jaar oud.⁷¹ Vaak komt er gelukkig toch een moment waarop het straatleven niet

⁷¹ Bron onder meer het CBS: <https://hetbouwdepot.nl/wereld-daklozendag/>

meer nodig is.

Daarnaast – zoals ook blijkt uit onderzoek van Centrum Algemeen Welzijnswerk (CAW) naar het aantal mensen zonder vaste verblijfplaats in België, die de nacht doorbrengen in de gebouwen van vliegveld Zaventem – zijn er vrij veel mensen die ook met goede banen weten te functioneren, maar (tijdelijk of langer) niet over een woning beschikken.⁷²

Veel belangrijker echter is dat daklozen zichzelf uiteraard zelden als een onmens beschouwen. Die mensen hebben hun trots en kennen (vaak) hun beperkingen heel goed. Of, zoals een voormalige dakloze zegt in een interview met het Nederlandse tv-programma *Nieuwsuur*: “Geef een dakloze geen geld, want daar koopt hij of zij drank voor.” Geef hem een broodje, suggereert hij daarentegen, en groet de dakloze vooral. “Behandel zo iemand gewoon als mens.”⁷³

De negatieve bijklank van de uitdrukking ‘geworpen zijn’ en de manier waarop onder meer Bachelard het gebruikt, suggereren bijna dat je als mens zonder huis niet zozeer iets verliest of kwijtgeraakt bent, maar vooral dat je na het verlaten van de ouderlijke woning een behoorlijke veer laat. Het fascinerende is dat Bachelard niet schetst dat de adolescent die het huis verlaat, het verlangen blijft koesteren om weer bij het gezin te zijn waar hij of zij onderdeel van uitmaakte, maar ‘slechts’ blijft verlangen naar het geboortehuis. Relaties met anderen (ouders, gezinsleden, familie – alle relaties) lijken in de aangehaalde citaten eigenlijk bij geen van de auteurs die in dit hoofdstuk aan bod komen, erg onderscheidend te zijn voor de kwaliteit van het wonen. Dit thema zal later nog vaker aan de orde komen.

⁷² <https://www.caw.be/wat-beweegt-er/getuigenissen/je-zag-aan-mij-niet-dat-ik-dakloos-was-ik-was-ook-te-trots-om-hulp-te-vragen/>

⁷³ <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2318615-geef-daklozen-geen-geld-maar-behandel-ze-als-mens-zegt-deze-ex-dakloze>

3 Het huis als woning

*Gehoorzamed aan de wetten van het huis, dat een eigen wil bezat en hem zonder rust noch duur op de vingers keek.*⁷⁴

3.0 De fysieke woonomgeving

Zoals in hoofdstuk 2 beschreven, bestaat er in het dagelijks taalgebruik een discrepantie tussen het wonen als gedragswijze, die de mens naast heel andere gedragingen uitoefent, en het wonen als categorische voorwaarde voor het mens-zijn. Daarom is het binnen een filosofisch onderzoek over het 'wonen' van belang ook te onderzoeken wat de activiteit 'wonen' inhoudt in een meer dagelijkse betekenis, zoals we die kennen in de uitspraak: "We wonen hier en werken daar."⁷⁵ De vraag is daarbij dan vooral welke eisen we kunnen (of moeten) stellen aan de woonplek: het huis.

In dit hoofdstuk wil ik nagaan hoe en wanneer een fysieke omgeving (meer concreet: een pand) tot een woning wordt. Aan welke eisen moet een afgeschermd ruimte, het eigen 'hoekje' of 'hutje', voldoen om de mens, als 'wonende', mens te laten zijn? Ik kies daarbij voor een beknopte en chronologische behandeling van de standpunten van Kant (1784), Heidegger (1951), Bachelard (1957) en Bollnow (1963), mede omdat het gedachtegoed van deze vier filosofen een ontwikkeling vertoont.

Zij maken allen het onderscheid tussen het leven in het huis en de wereld buiten het huis. En ze concentreren zich op de eigenschappen waaraan de fysieke woning moet voldoen. Toch is er een wereld buiten het huis, die we als extensie van het wonen kunnen zien. Daarover gaan de laatste twee paragrafen van dit hoofdstuk.

3.1 Immanuel Kant: de woning als verblijfplaats

In zijn essay "Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht", verschenen in het *Berlinische Monatsschrift* van november 1784, bespreekt Kant de relatie van de individuele mens tot de menselijke samenleving. Hij schrijft over het antagonisme van "die ungesellige Geselligkeit des Menschen"⁷⁶, door sommigen vertaald als de 'asociale sociabiliteit'⁷⁷, maar hier te begrijpen als de 'onmaatschappelijke maatschappelijkheid' van de mens.⁷⁸

Kant omschrijft deze 'onmaatschappelijkheid' nader: "Dat is de hang van de mensen om in de maatschappij te treden, een hang die toch met een continue weerstand verbonden is, die deze maatschappelijkheid steeds probeert te verbreken."⁷⁹

⁷⁴ Gerrit Komrij, *Over de bergen* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1990), 78.

⁷⁵ Heidegger, "Bauen Wohnen Denken", 47.

⁷⁶ Immanuel Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, <https://www.projekt-gutenberg.org/kant/absicht/Kapitel1.html>, 4. Satz.

⁷⁷ Onder meer Guillaume Martin: <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/fietsende-filosoof-guillaume-martin-vergelijkt-de-samenleving-op-slimme-wijze-met-een-peloton~b6def523/>

⁷⁸ Zie: Dijkhuis, J.J.G.: https://pure.uva.nl/ws/files/3322604/4328_UBA003000184_012.pdf

⁷⁹ Kant, *Idee*, 4. Satz.

De aanleg hiertoe ligt, stelt Kant, blijkbaar in de menselijke natuur. De mens heeft immers een neiging zich te vermaatschappelijken, omdat hij zich dan meer als mens voelt en voldoet aan de ontwikkeling van zijn natuurlijke aanleg. Hij heeft echter ook een grote hang om zich af te zonderen, zich te isoleren, aldus Kant, “omdat hij in zich tegelijkertijd [steeds] de onmaatschappelijke eigenschap aantreft, alles simpel naar zijn eigen wil in te willen richten, te organiseren, en daarom steeds weerstand verwacht, waarbij hij van zichzelf weet, dat hij zijnerzijds tot weerstanden tegen anderen geneigd is.”⁸⁰

Het is interessant dat Kant het woord ‘weerstand’ kiest. Zoals we in hoofdstuk 2 zagen, legt ook Bollnow in zijn werk een directe, taalkundige relatie tussen ‘weerstand’ en het zich afzonderen in een woning.⁸¹

Een woning was daarbij aanvankelijk niet meer dan een ‘Aufenthalt’ die door de mens op een bepaald moment op een specifieke plaats wordt benut. Maar zeker ook niet minder dan dat, want zoals we zagen, thematiseert Kant het belang van een woning door de overtuiging dat een mens zonder huis een ‘onmens’ zou zijn.

Vanuit deze opvatting groeide de betekenis van ‘woning’ en van ‘wonen’ naar (het verblijven op) een plek waar je, ongeacht de tijdsduur, in kleine of grotere mate in relatieve veiligheid bent en verblijft. Hierbij valt op dat die weerstand eerst van de bewoner zelf lijkt te komen. De woonplek biedt hem beschutting, maar is daarmee nog geen ‘fort’. De bewoner moet het huis verdedigen.

3.2 Martin Heidegger: de woning als schuilplaats

In zijn lezing *Bauen Wohnen Denken* uit 1951 sluit Heidegger op Kant aan als hij stelt dat een mens “om in vrede te [kunnen] wonen, beschermende muren en een beschuttend dak” nodig heeft, en een woning zo “in de eigenlijke zin tot een huis” wordt.⁸² Een huis is, citeert Bollnow Heidegger, wat de mens geborgenheid garandeert. Een huis is daarnaast “in eerste instantie een middel tot bescherming, een schuilplaats. En dat huis vernauwt zich dan tot het door mensen bewoonde huis.”⁸³

Heidegger brengt, zoals we al zagen, de geborgenheid van de woonomgeving in directe relatie tot de etymologie van het woord ‘Frieden’, zoals dat samenhangt met de ‘Umfriedung’ in de betekenis van omheining van het private woongedeelte.⁸⁴ Een woongedeelte overigens, die een schakel vormt tussen generaties en daar ook voor is ingericht. Zo hebben wieg én doods-kist er hun vaste plek.

Verder weidt Heidegger niet veel uit over dit aspect van het wonen. Zijn lezing ging nu juist om het wonen als categorisch en ontologisch fundament van het mens-zijn.

3.3 Gaston Bachelard: de woning als ‘persoonlijk hoekje’

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Zie paragraaf 2.2.

⁸² Heidegger, “Bauen Wohnen Denken”, 49.

⁸³ Bollnow, *Mensch und Raum*, 129.

⁸⁴ Heidegger, “Bauen Wohnen Denken”, 49.

Gaston Bachelard verkleint het wonen onder gelijktijdige oneindige uitbreiding ervan als hij in zijn uit 1957 daterende *La poétique de l'espace (Poetik des Raumes)* stelt dat een huis een persoonlijk hoekje ('Winkel' in de Duitse vertaling) op de wereld is. En daarmee in zijn beperkte omvang toch ons universum. "Ons persoonlijke hoekje op deze aarde is werkelijk een kosmos, in de totale betekenis van het woord."⁸⁵

Door de muren van een huis ontstaat in de grote, algemene ruimte van de wereld een hoek, een bijzondere private ruimte. Beide ruimtes hebben een totaal verschillend karakter.

De buitenruimte is de ruimte van de bezigheden in de wereld, waar steeds weerstand te overwinnen is en vijanden zijn af te slaan. Het is de ruimte van de ongeborgenheid, de gevaren en het prijsgegeven-zijn. Zou er alleen buitenruimte zijn, dan zouden we ons uit die buitenruimte niet kunnen terugtrekken. In dat geval is de mens een dakloze, een 'Unmensch' – of refererend aan de huidige situatie: een vluchteling – die in de meest letterlijke zin nood aan een woning heeft.

Daartegenover stimuleert een waarlijk bewoonbaar huis de mens tot een 'kosmisch heldendom'. De woning is alsdan "een werktuig om als individu de kosmos verweer te bieden."⁸⁶

Bachelard licht dit nader toe: als adolescent, bij het verlaten van het ouderlijk huis, is de mens weliswaar een 'geworpene' in de wereld, in de buitenruimte. Maar vanwege zijn ervaring in de ouderlijke woning blijft hij zijn leven lang dromen en mediteren over het huis dat orkanen weerstaat en de toorn van de elementen uitdaagt.

Met andere woorden: de mens blijft levenslang zoeken naar de geborgenheid van het geboortehuis. In dit kader projecteert hij menselijke emoties op het huis, dat hij aanduidt als 'de gelukkige ruimte' en 'de geliefde ruimte'. "Het huis kromt de rug onder de aanvallen van de wind. Het bukt weliswaar tijdens de stormvlagen, maar richt zich voor het eigen lijfsbehoud en dat van de bewoners op het juiste moment weer op."⁸⁷

Dit huis heeft voor hem zeker ook een 'beschermende waarde': een huis en de geborgenheid die het biedt, weren de chaos van de buitenwereld af. "In het leven van de mens sluit het huis toevalligheden uit."⁸⁸

Aan toevalligheden ontkomt de mens evenwel niet, want hij kan zich niet verbergen voor de worsteling van het leven. Uiteindelijk moet ieder mens het huis – oftewel zijn 'innerlijke hut' – verlaten, gedwongen als hij is om te gaan met mensen die hij niet kent, niet begrijpt of aan wie hij een hekel heeft.

3.4 Otto Friedrich Bollnow: de woning als 'beleefde ruimte'

In *Mensch und Raum*, verschenen in 1963, geeft Otto Friedrich Bollnow een nieuwe wending aan de opvattingen van Bachelard. Voor hem is een huis het centrum van de wereld: "In de buitenwereld met wegen en straten alleen kan de mens niet leven," zal duidelijk worden in

⁸⁵ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 67.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 67.

⁸⁸ Bollnow, *Mensch und Raum*, 132.

hoofdstuk 6 van deze Masterproef. “Hij zou zijn houvast verliezen als hij niet een vast referentiepunt, een positie van oriëntering, zou hebben, waarop al zijn wegen betrekking hebben, waar die wegen van uitgaan en waarnaar ze terugkeren.”⁸⁹

Dat referentiepunt, het ‘centrum’ (‘Mitte’), is de ‘beleefde ruimte’ (‘erlebte Raum’), die de mens niet alleen passief beleeft of meemaakt, maar ook actief beleeft en zelf ‘tot leven wekt’. Of waaraan hij ‘leven geeft’. In die actieve beleving – je kunt ook stellen: in actief menselijk handelen binnen de woning als centrum van de wereld – biedt een woning zowel de optie van ‘weerstand’ tegen, als de optie van zich afzonderen van de wereld.

Uitgaande van Kants opvatting dat een woning niet meer dan een verblijfplaats (‘Aufenthalt’) is, een niet nader omschreven plek waar de mens op een bepaald moment verblijft, ontwikkelt het begrip ‘woning’ zich tot een concreet ruimtecomplex (in de concrete betekenis van ‘het huis’), waarin de mens woont en zich daadwerkelijk kan wortelen en zich kan verweren.

Met een zekere warmte schrijft Bollnow over ‘het nest’ en over ‘het thuis-zijn’ in een omgeving die te overzien is. En die zo enerzijds als dagelijkse basis en anderzijds als uitvalsplek dient. Want hij waarschuwt wel, in navolging van Bachelards opvatting: de mens moet zich in de maatschappij begeven. En de weerstand die hij daarvoor heeft of ontwikkelt, betekent niet dat hij zich in zijn ‘beleefde ruimte’, in een huis moet verstoppen om daar ‘niets doende’ (‘untätig’) en behaaglijk te leven – als zo’n afzondering al mogelijk is. De mens moet naar buiten om zijn plichten te vervullen, moet zich aan gevaren blootstellen.

3.5 De noodzaak het huis te verlaten

Kant wordt in zekere zin calvinistisch als hij beschrijft waarom de mens toch de noodzaak voelt zijn private ruimte te verlaten. Het is volgens Kant eerezucht, de wens tot leiderschap in combinatie met menselijke hebzucht, die hem drijft een (maatschappelijke) positie onder andere mensen na te streven. Onder mensen die hij weliswaar niet kan uitstaan, maar zonder wie het leven en het ontwikkelen van individuele talenten ook niet mogelijk is.⁹⁰ Bachelard denkt in dezelfde richting als hij stelt dat het juist ons huis is, dat ons levend in het ‘tussen’ in staat stelt te beweren: “Ik zal een bewoner van de wereld zijn, ondanks de wereld.”⁹¹ Het huis speelt dagelijks een essentiële rol tussen ons ‘in het huis verblijven’ en ‘dat wat we buitenshuis (moeten) verrichten’.⁹²

Een zekere nuancering is op zijn plaats. Hoewel Kant nogal eens wordt omschreven als een soort kluisenaar die Koningsbergen nooit verliet, was hij allesbehalve een heremiet. Kant leefde niet solitair. Hij was zelfs geen vijand van het mondaine leven van die tijd en frequenteerde bijna dagelijks restaurants.⁹³ In 1770 werd Kant hoogleraar aan de Filosofische Faculteit van de Universiteit van Koningsbergen. In 1786 nam hij ook de functie

⁸⁹ Bollnow, *Mensch und Raum*, 123.

⁹⁰ Kant, *Idee*, 4. Satz.

⁹¹ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 67.

⁹² Ibid.

⁹³ De Visscher, “Wonen”, 140.

van rector van de universiteit op zich. Kortom: Kant bewoog zich nadrukkelijk in het academische leven van zijn tijd.

Ook over het wonen van Heidegger valt nog wel iets op te merken. Hij schrijft weliswaar regelmatig over het leven in zijn hut in Todtnauberg, in het Zwarte Woud, maar als hij na het geven van colleges in Marburg of Freiburg naar 'huis' ging, dan ging het daarbij om huizen in de lesplaats zelf. Als hij vanwege de woningnood na de Tweede Wereldoorlog in zijn huis onderdak moet verlenen aan woningzoekenden, zoals eerder beschreven, dan betreft dat niet zijn 'hut' in het woud.⁹⁴ Toch was dat verblijf in het bos beslist meer dan een vakantielocatie. Sterker nog, Heidegger dacht en schreef er gedurende vijf decennia, in de, zoals hij het zelf gezegd zou hebben, emotionele en intellectuele intimiteit met het gebouw, de omgeving en de seizoenen.⁹⁵

Het was, gaat Sharr verder, Heideggers toevluchtsoord voor solitaire concentratie.⁹⁶ Een toevluchtsoord ook dat bij tijd en wijle vocht tegen de elementen (wind, sneeuw, regen).⁹⁷ Heidegger stond er in direct contact met de natuurkrachten. Het huis bood hem een bijna monastieke manier van werken.⁹⁸ Maar Heidegger was nooit een fulltime bewoner van de hut, ook niet tijdens zijn universitaire verbanning na de oorlog.⁹⁹

Kant en Heidegger verlieten hun 'dagelijkse' woning wel degelijk voor hun dagelijks werk. Voor Heidegger was de hut in het woud wellicht vooral een ideale locatie, een omgeving waarin hij totaal van de wereld afgesloten kon leven. Sterker nog: als zijn gezin langere tijd op bezoek kwam, dan trok Heidegger zich terug in een kleiner huis in de directe omgeving.¹⁰⁰ Dit alles echter zonder de stedelijke omgeving ooit volledig los te laten.

⁹⁴ Zie paragraaf 1.0.

⁹⁵ Adam Sharr, *Heidegger's Hut* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2006), 3.

⁹⁶ Sharr, *Heidegger's Hut*, 65.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Sharr, *Heidegger's Hut*, 65.

⁹⁹ Sharr, *Heidegger's Hut*, 104.

¹⁰⁰ Sharr, *Heidegger's Hut*, 55.

Afbeelding 2: Heideggers hut in het Zwarte Woud. Foto: Daniel Fidel Ferrer.

3.6 De extensie van het wonen

Ik kom later terug op het belang dat Heidegger toekent aan het wonen in een hut in het woud, of op de waarde van het ‘nest’ of zelfs de ‘schelp’ als veilig verblijf bij Bachelard. Toch schiet het eerdere citaat “we wonen hier en werken daar” in de praktijk vaak te kort, want voor onze dagelijkse behoeften als inkopen doen en om te werken moeten we, behalve wellicht tijdens een pandemie, toch het huis uit.

Ook daar is en blijft echter een relatie tot het wonen. De Visscher schrijft:

“Kantoorgebouwen, kerken en ziekenhuizen, straten, dorpen en steden kunnen aan de idee van het wonen niet worden onttrokken. Maar niet alle gebouwen zijn tevens woningen.”¹⁰¹

Dit soort gebouwen en vooral ook de voor de mens vaak noodzakelijke activiteiten binnen de muren van die panden zijn volgens De Visscher een extensie van ons wonen. Deze gebouwen hebben een functie voor het wonen, waarmee sprake is van een vorm van reciprociteit: gebouwen die zelf geen woningen zijn, blijven bepaald door het wonen voor zover ze bijdragen aan het wonen van mensen.¹⁰² Je zou er zelfs een gevangenis aan toe kunnen voegen, daarin wordt wel degelijk gewoond, maar niet op de manier waarover in deze Masterproef sprake is.

Het domein van ons wonen sluit op ‘externe’ gebouwen aan, reikt, kortom, verder dan het huis. Dat woondomein van de mens is blijkbaar niet beperkt tot de daadwerkelijke

¹⁰¹ De Visscher, “Wonen”, 143.

¹⁰² De Visscher, “Wonen”, 123.

hoofdwoning. Ik schrijf bewust ‘hoofd’-woning. De vrachtwagenchauffeur vindt in zijn cabine soms dagen en nachten achtereen zijn onderkomen, maar hij woont er niet.¹⁰³

De hierboven genoemde gebouwen, en ook hotels, ziekenhuizen of misschien zelfs een tijdelijk AirB&B-onderkomen, huisvesten de mens. Hij bewoont ze en toch woont hij er niet in, als we tenminste met Heidegger, Bachelard of Bollnow vinden dat wonen meer is dan alleen ergens een onderdak hebben.

Het zijn gebouwen, ‘verblijfplaatsen’ die zich wel in meer of mindere mate van ‘de woning’ hebben losgemaakt. Aanvankelijk werd er gebaard, gestorven, geslacht en vervaardigd in huis. We voedden er kinderen op en verzorgden zieken. Veel van die activiteiten zijn in de loop van de tijd losgemaakt van de dagelijkse woning en overgeheveld naar nutsgebouwen. Maar ze zouden zonder ‘het wonen’ ondenkbaar zijn, omdat ze met ‘het wonen’ een relatie hebben en onderhouden: de mens verblijft er gedurende een afgebakende tijd – hij ‘woont’ er als het ware, zij het niet anders dan als bezoeker, maar als zodanig is de mens er ‘tijdelijk thuis’.

In dat opzicht zou de hut van Heidegger wellicht ook als een extensie van het wonen opgevat kunnen worden. Zijn hoofdwoning was immers in de stad (meestal Freiburg) en de hut was een woning waarin hij zich kon terugtrekken. Of wellicht moeten we het omdraaien, en was de hut de plek die Heidegger als woning zag en was het huis in de stad onderdeel van het werk buitenshuis. In dat geval zou je kunnen zeggen dat de stadswoning eigenlijk de extensie vormde van de hut. Dat huis in de stad maakte immers het dagelijks werk van Heidegger aan de universiteit mogelijk, zoals de cabine van de vrachtwagenchauffeur diens werk mogelijk maakt. Filosofisch gezien is de ‘hut’ of de ‘cabine’ dan de plek waar de dromer kan dromen, zoals Bachelard het zou zeggen.¹⁰⁴

3.7 Reflectie

Als in dit hoofdstuk geschreven wordt over een ontwikkeling in het denken over het wonen bij respectievelijk Kant, Heidegger, Bachelard en Bollnow, dan is het in zoverre niet letterlijk te nemen, dat Heidegger Kant niet noemt in zijn werk. En dat Heidegger en Bachelard elkaars werk niet noemen of lijken te kennen, in elk geval niet voor wat hun denken over bouwen en wonen betreft. Het verbreden van de ‘impact’ van het wonen, van een plek die het de bewoner mogelijk maakt weerstand te bieden tegen de buitenwereld, via een object dat generaties een vredig huis biedt tot een plek waar de bewoner in zijn of haar eigen universum kan dromen, is echter interessant.

Minstens zo opmerkelijk is dat geen van de geciteerden echt aandacht besteedt aan de bewoner. De wonende mens blijft bijna onzichtbaar. Goed, hij of zij maakt deel uit van een keten aan generaties (Heidegger) en hoopt als wonende te kunnen dromen (Bachelard). De woning is vooral een plek die bescherming biedt tegen de buitenwereld, die eigenlijk net zo anoniem is als de bewoner.

¹⁰³ Heidegger, “Bauen Wohnen Denken”, 45.

¹⁰⁴ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 33.

Laten we terugblikken op de verschillende citaten: de mens heeft de behoefte zich te isoleren, zegt Kant. Die afzondering kan de mens realiseren in de eigen woning, waarin hij “als individu weerstand biedt aan de vijand.” Ook voor Heidegger is het huis een schuilplaats waarin de mens in vrede kan leven. Voor Bachelard is de woning een “persoonlijk hoekje”. De woning is een “werktuig om als individu de kosmos verweer te bieden.” Ook bij Bollnow lezen we weinig over de bewoner, en helemaal niets over zijn of haar medebewoners of burens.

Het wonen is voor deze denkers blijkbaar een solitaire bedoening, of in elk geval een zaak die op individueel niveau onderzocht moet worden, terwijl het merendeel van de mensen (voor een deel van hun leven) in gezelschap van anderen een huis bewoont. En vaak directe burens heeft.

Door dit aspect van het wonen te negeren, blijft ook een ander aspect onbesproken: de mogelijkheid het huis te verlaten om aan de gezinssituatie te ontkomen. De wereld buiten de woning hoeft immers niet alleen vijandig te zijn, na een echtelijke ruzie of problemen met de kinderen kan het een opluchting zijn de woning even te verlaten. We kunnen ook, al dan niet met slaande deuren, het huis ontvluchten. Sterker nog: als Heidegger niet alleen was in zijn hut, omdat zijn gezin er ook verbleef, ‘vluchtte’ hij nog wel eens naar een boswoning in de buurt. Dus zelfs dit vluchttoord, dat de hut was als Heidegger de stad beu was, was dan niet solitair of eenzaam genoeg.

Een andere parallel bij deze denkers is de sterkte scheiding tussen het verblijf thuis en de activiteiten buitenshuis. De gang naar buiten is niet zonder gevaar of uitdagingen. We kunnen ons niet een leven lang in huis verstoppen (Bollnow), want we moeten onze plichten vervullen (Bollnow) en onze individuele talenten ontwikkelen (Kant). Daarvoor zijn anderen nodig die we buitenshuis ontmoeten en aan wie we wellicht een hekel hebben.

In dat opzicht is een van de ervaringen die leidden tot deze Masterproef interessant: het feit dat thuiswerken een hoge vlucht genomen heeft en we, zeker tijdens de coronapandemie, voor de uitdagingen en gevaren (conflicten, concurrentie, slechtnieuwsgesprekken) die samengaan met het werk, niet meer het huis moeten verlaten in de wetenschap er na de ervaring buitenshuis weer veilig terug te keren. Met het zogenaamde hybride werken hebben we een digitaal paard van Troje binnengehaald. Daarbij zouden we ons de vraag kunnen stellen of die digitale omgeving, waarvan niet voor niets de ‘homepage’ deel uitmaakt, zo langzamerhand niet ook als extensie van het wonen moet worden gezien.

Tot slot is het interessant te zien dat deze denkers de meer nomadische woonvariant, zoals Sinti en Roma, en zeker ook nomadische volken die kennen, buiten beschouwing laten. Ook bij hen komen werken en wonen in veel gevallen bij elkaar en biedt het (reizende) huis beschutting. Maar de grens tussen ‘thuis’ en ‘buitenwereld’ is er veel minder absoluut. En

hun relatie met de woning is beslist anders dan die van de vrachtwagenchauffeur, als we Heidegger volgen: want bij een nomadische manier van leven is het verblijven in de tent of woonwagen geen extensie van het wonen, maar betreft het de 'hoofdwoning'.

4 Het huis als sacraal domein

*Huis en tempel zijn in wezen een.*¹⁰⁵

4.0 Een speciale omgeving

Zowel in Heideggers als in Bachelards werk wordt vanuit een heel persoonlijk perspectief over de privéwoning van mensen geschreven. “De woning staat daarbij voor een [...] sacrale, quasireligieuze ruimte”, analyseert Sennett.¹⁰⁶ Tegengestelde complexen van gedachten rond het wonen en het thuiszijn, en rond de toevalligheid van de woonplaats en de verworteling van mensen daarin spelen volgens Sennett bij beide filosofen een belangrijke rol.

Heidegger doet een poging om die verworteling zo onder woorden te brengen, dat de kleine wereld van het huis – dat wat Bachelard de ‘Winkel’ noemt – wordt geladen met een kosmische betekenis, aldus Cornelis Verhoeven in een commentaar op *Bauen Wohnen Denken*.¹⁰⁷ Als Verhoeven dat juist ziet, dan komen Bachelard en Heidegger in hun denken over wonen, zoals geschetst in hoofdstuk 3, toch weer bij elkaar. Het huis, of om het gevoelsmatig wellicht nog kleiner te maken: de woning, heeft sacrale kenmerken die verder lijken te reiken dan de direct zichtbare ‘vier wanden’.

In zekere zin herkennen we dat uit ons dagelijks leven. Zelfs in het huidige, seculiere tijdperk blijkt een bewoond huis, een privéwoning, wellicht niet zozeer een geheiligde plaats in strikt religieuze zin te zijn, maar toch nog steeds een sacraal karakter te hebben.¹⁰⁸ “Ik raakte zó onder de indruk dat ik in de vestibule mijn voeten veegde”, laat Willem Frederik Hermans de hoofdpersoon in de novelle *Het behouden huis* zeggen.¹⁰⁹ Deze figuur, al drie jaar vechtend als frontsoldaat en daarbij min of meer als een dakloze slapend in de openlucht, onder vrachtwagens of in schuren, is al langere tijd niet meer gewend aan de conventies van wat fatsoenlijk heet, maar concludeert bij het betreden van een verwarmd huis dat nog maar net door de bewoners verlaten is, dat het lijkt alsof hij zich weer behoorlijk gedragen moet.

Het huis van mensen is ook nu nog een speciale omgeving. Zelfs iemand die gewend is met het eigendom van een ander relatief soepel om te gaan, voelt een zekere terughoudendheid om in voorkomende gevallen onuitgenodigd het huis van een andere mens binnen te dringen, ook als een raam of buitendeur open staat.

Zelfs hele goede vrienden zagen bepaalde ruimtes van elkaar, zoals de slaapkamer, zelden of nooit, tot het moment dat niet alleen zij, maar tijdens de lockdowns ook collega’s en leidinggevendenden via videoverbindingen direct elkaars privé-domein ‘betraden’. Sterker nog, als ik in het Dankwoord schrijf over mijn ontslag tijdens de coronacrisis, dan mag niet

¹⁰⁵ Gerardus van der Leeuw, *Einführung in die Phänomenologie der Religion* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961), 151.

¹⁰⁶ Sennett, *Building and Dwelling*, 121.

¹⁰⁷ Cornelis Verhoeven, “Wonen en thuis zijn. Aantekeningen bij ‘Bouwen Wonen Denken’ van Martin Heidegger”, in *Wonen: Architectuur in het denken van Martin Heidegger*. (Nijmegen: Sun, 1991), 98.

¹⁰⁸ Bollnow, *Mensch und Raum*, 139.

¹⁰⁹ Willem Frederik Hermans, *Het behouden huis* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1952), 27.

onvermeld blijven dat dit gebeurde tijdens een ‘Teams-call’ met mijn leidinggevende waarbij ik me zelf in mijn slaapkamer bevond. Alle andere ruimtes in het huis waren bezet door gezinsleden die hun eigen ‘calls’ of colleges (in het geval van mijn dochters) volgden.

We zien de speciale waardering voor het privé-karakter van een huis ook terug in de rechtspraak. En wel in de bepalingen rond huisvredebreuk, omschreven als het wederrechtelijk binnendringen of verblijven in een (vreemd) huis. Dit delict geldt als misdrijf en wordt relatief fors bestraft. Ook hierin klinkt een zeker sacraal karakter door.¹¹⁰

Hiertegenover staat dat de eigenaar of bewoner van het huis zijn verblijf op elk moment kan betreden of verlaten. Tot de vrijheid van zijn wonen hoort tevens dat hij de deur kan openen, sluiten en op slot doen. Georg Simmel schrijft daarover in *Brücke und Tür*: “Het is tot in het diepst van het wezen van een mens noodzakelijk dat hij zelf een grens kan trekken, maar met die vrijheid dat hij die grens indien gewenst ook weer opheffen kan.”¹¹¹

De vreemdeling die zich al dan niet spontaan bij die grens, in dit geval in de meest concrete zin bij de drempel meldt, moet ‘actief’ binnengelaten worden, met toestemming van de bewoner. Wie echter eenmaal als gast binnen is, staat onder de bescherming van deze woning en haar bewoner. Die bewoner is vanaf dat moment gastheer of -vrouw.¹¹²

Het feit dat een huis er doorgaans langer staat dan een mensenleven speelt bij het sacrale karakter van een woning een rol. Het huis is niet vluchtig, het doorstaat de tijd. Je kunt stellen, om weer een sacraal beeld te gebruiken, dat een huis een ziel heeft; het ziet in zijn ingewanden kinderen oud en ouderen kinds worden.¹¹³ Meerdere generaties bewonen, deels overlappend in de tijd, hetzelfde pand. In, rond en door het huis wordt een geschiedenis, een historie, een verhaal opgebouwd. Voor Heidegger staat ‘wonen’ daarom nadrukkelijk tegenover het vluchtige van een zwervend mensenbestaan. Sterker nog: terwijl Heidegger zelf op verschillende plaatsen werkte, bood de hut in het woud tegenwicht aan het nomadische leven.

De eerdergenoemde drempel als grens tussen buiten en binnen maakt ook duidelijk waarom het gastrecht zo belangrijk is. Zoals eerder al aangeduid, moet de gast zich veilig weten in het huis. Daarnaast mag het hem aan niets ontbreken.¹¹⁴

Of, zoals De Saint-Exupéry schrijft: “Als je voor een zwerver je deur opent en hij gaat zitten, beschuldig hem dan niet dat hij zo en niet anders is. Want met het gewicht in zijn ledematen, met de bagage van zijn herinneringen, met zijn stokkende adem en zijn wandelstok die hij in de hoek zette, heeft hij er vooral honger naar ergens te *zijn*.”¹¹⁵ Een

¹¹⁰ Bollnow, *Mensch und Raum*, 140.

¹¹¹ Georg Simmel, *Brücke und Tür* (Stuttgart: Koehler, 1955), 155.

¹¹² Bollnow, *Mensch und Raum*, 154.

¹¹³ Komrij, *Over de bergen*, 5.

¹¹⁴ Bollnow, *Mensch und Raum*, 148.

¹¹⁵ Cursivering M-W Dees.

thuis om zich heen te hebben. Het hongert hem naar de warmte. Hij wil in de vrede van je gezicht verblijven.”¹¹⁶ We zien hier dat ook De Saint-Exupéry net als Heidegger een directe relatie legt tussen ‘vrede’ en het wonen. Overigens kunnen we ook opmerken dat De Saint-Exupéry de zwerver wel degelijk als ‘mens’ ziet, die het waard is eten en warmte te krijgen.

4.1 Het werk van de goden

We zagen dat de eigen status van een woning met zich meebrengt, dat vreemden er niet zomaar binnentreden. Hoewel fysiek geen grote hindernis, is de huisdrempel een sterke markering. Dat blijkt ook uit termen als ‘drempelwaarde’ en verschillende spreekwoorden. Als we onze voet aan de drempel stoten, dan betreden we in boze toestand een huis, terwijl iemand die tussen de deur en de drempel verkeert met moeilijkheden kampt. Een dergelijke drempel ‘ervaren’ we ook bij het betreden van een kerk. “Huis en tempel zijn in wezen een”, zegt Gerardus van der Leeuw hierover in *Einführung in die Phänomenologie der Religion*. Het gaat volgens hem bij een drempel om een ‘sacrale grens’.¹¹⁷

Het door de deur gaan is het overschrijden van de drempel. Die drempel is een concrete grens tussen binnen en buiten: de gastheer staat op de drempel iemand op te wachten en begroet de gast daar ook.¹¹⁸ Je komt na het passeren van de drempel in de omgeving van de bewoner – en dat voelen we. Zowel bij een woning als bij het betreden van een gewijd gebouw.¹¹⁹

Harry Berghs wijst erop dat het woord ‘ethos’ in de betekenis van ethisch waardesysteem, verblijf, woonst, of woonplaats (zelfs stal of nest) betekent.¹²⁰ De betekenis ‘nest’ is interessant, omdat het de positie van Heidegger, die zich concentreert op concrete woningen, en die van Bachelard over de kracht van het nest en de schelp als veilige plek om te verblijven, bij elkaar brengt. Deze woonplaats, stelt Berghs, is het domein waarin de mens woont.

Elke bouw van een huis is het oprichten van een kosmos in een chaos. Wie bouwt schept een eigen wereld. Het bouwen van een huis is een herhaling van de schepping van de wereld, een herhaling van het oerbegin van het door goden geleverde werk.¹²¹ Wie een ruimte bouwt en ordent, herhaalt in zekere zin het werk van de goden.¹²²

4.2 Het wonen en het ‘Geviert’

¹¹⁶ De Saint-Exupéry, *Die Stadt in der Wüste*, 143.

¹¹⁷ Van der Leeuw, *Einführung in die Phänomenologie*, 152.

¹¹⁸ Bollnow, *Mensch und Raum*, 157.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Harry Berghs, ‘Martin Heideggers bijdrage aan een filosofie van het wonen en het milieu’, in *Wonen: Architectuur in het denken van Martin Heidegger* (Nijmegen: Sun, 1991), 40.

¹²¹ Bollnow, *Mensch und Raum*, 144.

¹²² Ibid.

Als we terugkeren naar het begin van dit onderzoek, dan luidde de stelling dat de mens is omdat hij woont. “Ik woon dus ik ben”, zou je kunnen schrijven.

Voor Heidegger komt het sterfelijk bestaan in het verblijf op aarde samen in het wonen. Hij stelt dat het mens-zijn berust op het wonen, en wel “in de zin van het verblijf van de stervelijken op aarde.”¹²³

Hij werkt dit uitgebreid en in detail uit. Op de aarde zijn betekent leven onder de hemel. Dit vinden we ook terug bij Bachelard als hij de hemel vanuit het perspectief van de zolderkamer van het (woon)huis beschrijft.¹²⁴

Naast de aarde en de hemel – in conjunctie eerder dan in oppositie – mogen we het goddelijke, het sacrale volgens Heidegger niet vergeten. Deze drie behoren tot de samenleving van de mensen. “Vanuit een oorspronkelijke eenheid behoren de vier: aarde en hemel, de goddelijken en de stervelijken tezamen.”¹²⁵

De vier entiteiten door Heidegger aangeduid als het ‘Geviert’, zijn niet van elkaar te scheiden. En dat niet alleen: ze zijn onlosmakelijk verbonden met ons wonen als mens. “Het fundamentele karakter van wonen [...] openbaart zich aan ons,” schrijft Heidegger, “sobald wir daran denken, dass im Wohnen das Menschsein beruht und zwar im Sinne des Aufenthalts der Sterbliche auf der Erde.”¹²⁶

‘Op aarde’ betekent daarbij al ‘onder de hemel’. Beide betekenen ook ‘overblijven voor de godheden’ en omvatten een ‘behoren tot het samenzijn van mensen met elkaar’. “Door een oereenheid horen de vier - aarde en lucht, godheden en stervelingen – bij elkaar in één.”¹²⁷

4.3 Het ‘viervoudige’ bij Heidegger

Volgens Heidegger moeten we ons realiseren dat de mens daadwerkelijk mens is, omdat hij als sterfelijke woont, en op aarde onder de hemel ten aanzien van de goddelijken in het ‘tussen’ verblijft.¹²⁸ Bouwen en wonen waren voor Heidegger verweven met het viervoudige waarover hij al schreef in *Das Ding*, een tekst die in dezelfde periode als *Bauen Wohnen Denken* ontstond.

Heidegger vraagt allereerst aandacht voor de connotaties van het Duitse woord ‘Erde’ (‘aarde’), dat zowel grond (zoals potgrond) als planeet aanduidt. Heidegger omschrijft ‘aarde’, bodem en planeet samen als de ‘dienende drager’.¹²⁹ Daar bedoelde hij mee dat de aarde letterlijk het fundament van ons bestaan vormt. Niemand kan bestaan zonder de aarde en veel levende wezens kunnen niet leven of groeien als ze niet in aarde kunnen wortelen, of als die grond geen vruchten draagt. Bij ons levensonderhoud zijn echter niet

¹²³ Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, 50.

¹²⁴ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 43.

¹²⁵ Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, 51.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, 151.

¹²⁸ De Visscher, “Wonen”, 122.

¹²⁹ Sharr, *Heidegger*, 43.

alleen de vruchten van de aarde betrokken, zoals planten die we verbouwen en dieren, maar ook bouwmaterialen zoals klei en grind.¹³⁰

Voor Heidegger betekende ons leven op aarde ook een omhuld-zijn door lucht. Aarde en lucht bleven voor hem in elkaar verstrengeld als altijd aanwezige metgezellen. Het synoniem 'hemel' voor de lucht boven ons is daarbij natuurlijk niet los te zien van het begrip 'hemel' in religieuze zin. Voor Heidegger omhulde de lucht het menselijk bestaan. Dag en nacht, wisselende seizoenen, wind, regen, sneeuw en zon waren voor hem ook entiteiten die een relatie hebben met 'lucht' en bepalen hoe mensen leven.¹³¹

'Godheden' is de derde entiteit van de vier die Heidegger beschouwde. Heideggers begrip 'Godheden' verwijst tegelijkertijd naar goden en het goddelijke. Deze derde entiteit staat voor een dimensie van het leven, die niet rationeel kan worden gemaakt, die lastig onder woorden te brengen is.¹³² Voor Heidegger lieten de krachten van de natuur, die een mysterieuze en nederige inspiratie bleven, mensen wachten op de godheden.

Het aspect 'stervelingen' is Heideggers vierde entiteit van het 'Geviert'. Hij schreef met opzet in termen van stervelingen in plaats van mensen of wezens om zijn visie te benadrukken dat het leven in het 'tussen' voortduurt in het licht van zijn tegendeel: namelijk het niet-leven.¹³³

Voor Heidegger bood dit 'Geviert' onderdak aan stervelingen. Aarde, lucht en godheden vormden het dagelijks leven. In het tussen waarin we op aarde zijn, in de schaduw van de sterfelijkheid bood dit 'Geviert' mogelijkheden voor het viëren van het bestaan, voor rituelen en, fundamenteel voor de mens, voor het wonen.

4.4 De achtergrond van het 'Geviert'

Het samenbrengen van aarde, hemel, stervelingen en goddelijken speelt een belangrijke rol in het oeuvre van Heidegger. Een diepteanalyse van dit begrip valt buiten de omvang van deze Masterproef, maar een korte toelichting is op zijn plaats. Het Duitse woord 'Geviert', vierkant of viertal, slaat op de vier vermelde entiteiten. Het is voor de latere Heidegger zoveel als het alomvattende begrip van het zijn.¹³⁴

In de rede *Bauen Wohnen Denken* wordt niet echt op de achtergrond van het begrip 'Geviert' ingegaan. Heidegger gebruikt het woord 'Geviert' daar echter niet voor het eerst, zoals we al zagen. In *Das Ding* uit 1950 spreekt hij ook al, en zonder nadere uitleg, van de 'Einfalt des Gevierts'. En ook in die tekst gaat het over aarde en hemel, goddelijken en

¹³⁰ Sharr, *Heidegger*, 44.

¹³¹ Ibid.

¹³² Ibid.

¹³³ Steiner, *Heidegger*, 104.

¹³⁴ Berghs, "Filosofie van het wonen", 29.

stervelingen.¹³⁵ Nog eerder sprak hij in zijn *Einführung in die Metaphysik* uit 1935 over een samenvattend verband van hemel en aarde, goddelijken en mensen.

Het getal vier is de antieke symboliek van volledigheid, oriëntatie en ordening.¹³⁶ Het beeld van de vier komt al voor bij Plato. Gorgias zegt: “De wijzen beweren dat hemel en aarde en goden en mensen samengehouden worden door gemeenschapszin, vriendschap, zin voor orde, wijze matigheid, rechtvaardigheidszin. Daarom ook noemen ze dit heelal kosmos en niet wanorde.”¹³⁷

Voor Heidegger verwijst het ‘Geviert’ naar een universele mythische traditie: naar het hele universum of het geheel van de levende en niet-levende wezens. Het ‘Geviert’ staat bij Heidegger voor het Zijn dat zich in een viervoudige werkzaamheid manifesteert.¹³⁸ Het wonen nu biedt onderdak aan dat ‘Geviert’.

4.5 Reflectie

Al kort na de lancering van *funda.nl* in 2001 groeide deze site, die toegang biedt tot vrijwel het complete woningaanbod in Nederland, uit tot een van de meest bezochte websites. Maandelijks zorgen vijf miljoen individuele bezoekers voor in totaal 68 online sessies van gemiddeld ruim 5 minuten.¹³⁹ Lang niet al deze mensen zijn daadwerkelijk op zoek naar een ander huis. Ook in een land als Nederland waar traditioneel geen gordijnen voor de ramen hangen of luiken gesloten zijn, kijken we graag bij elkaar naar binnen.

In de afgelopen 22 jaar is de manier waarop huizen online worden gepresenteerd sterk veranderd. De standaard met een groothoeklens gemaakte foto’s laten het huis op een klinische manier zien. Alle persoonlijke elementen, elke verwijzing naar huisdieren of hobby’s is verwijderd. Sterker nog: voordat de foto’s genomen worden, doet meestal een stylist een ronde om te zorgen voor de juiste, neutrale en onpersoonlijke uitstraling. Terwijl we als bewoners doorgaans ons best doen met meubels, gordijnen en schuttingen ons te onderscheiden van onze burens. De nieuwe bewoners moeten direct met het dromen over de inrichting kunnen beginnen.

Het huis lijkt al door de bewoners verlaten. Het is in Nederland ook niet gebruikelijk dat de bewoners zelf bij bezichtigingen door potentiële kopers aanwezig zijn. Die rol vervult een derde, de makelaar.

In het kader van de vier elementen van het ‘Geviert’ valt op dat bij het presenteren en verkopen van woningen het element ‘stervelijken’ zoveel mogelijk onzichtbaar wordt gemaakt. Dat is fascinerend, want zonder die stervelijken zouden we geen huis nodig

¹³⁵ Verhoeven, “Wonen en thuis zijn”, 107.

¹³⁶ Verhoeven, “Wonen en thuis zijn”, 108.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Bron: <https://mooiekindvleut.nl/alles-over-funda/funda-de-bezoekerscijfers/>

hebben. En deze Masterproef gaat nu juist over het feit dat het wonen (in een huis) zeer nauw verbonden is met de menselijke existentie.

Al die verlaten en ontzielde huizen verliezen ook iets van hun sacrale karakter. Ze moeten ook in figuurlijke zin laagdrempelig zijn. Het huis moet onderscheidend zijn zonder zich al te nadrukkelijk te onderscheiden.

Mijn persoonlijke ervaring als organist is dat kerken, ook als ik er 's avonds oefen en het gebouw volledig verlaten is, toch dat sacrale behouden. Dat je op dat oksaal de aanwezigheid van het goddelijke en de verbinding tussen hemel en aarde kunt ervaren. En dat je je wellicht ook bewust bent sterfelijk te zijn.

Op het moment echter, dat een huis wordt gereduceerd tot een onpersoonlijke locatie, vergelijkbaar met een hotelkamer, lijkt voor het 'Geviert' geen ruimte meer te zijn. Dat betekent wellicht toch, dat de manier waarop de mens zijn woning inricht, of de manier waarop de bewoner zich verhoudt tot bijvoorbeeld zijn burens van belang is. Maar ook dat de gezinssituatie waarin we in het huis wonen een veel grotere invloed kan hebben dan de denkers suggereren die we in deze Masterproef onderzoeken. Heidegger heeft het bij de vier elementen van het 'Geviert' weliswaar over stervelingen (meervoud), maar het wonen wordt vooral vanuit een solitair levend individu beschouwd.

5 Het bouwen van een huis

*Door wijsheid wordt een huis gebouwd, door inzicht houdt het stand.*¹⁴⁰

5.0 De relatie tussen bouwen en wonen

Zoals eerder beschreven, wilde Heidegger in de lezing die hij in 1951 in Darmstadt hield denken over wonen en bouwen.¹⁴¹ Daarbij werd al gemeld dat hij niet de pretentie had om bouwhandleidingen of ontwerpen voor woningen te delen, laat staan om een reglement op te stellen voor het bouwen van woningen.¹⁴² Wel was het voor een publiek van voornamelijk architecten en bouwkundigen niet onlogisch nader in te gaan op het begrip 'bouwen'. Dat doet Heidegger dan ook, maar in een groot deel van de tekst stelt hij het bouwen helemaal niet voor vanuit de bouwkunst en de techniek. Het denken gaat veeleer het bouwen na tot in het domein waartoe alles behoort wat is, zoals Heidegger zelf schrijft.¹⁴³ Namelijk het zijn van de mens. Dat perspectief is echter voor de toehoorders niet direct duidelijk. Heidegger vraagt: Wat is 'het bouwen'? In hoever behoort 'het bouwen' tot 'het wonen'?¹⁴⁴ Waarbij het wonen als fundamenteel voor de menselijke existentie wordt gezien.

Allereerst gaat Heidegger in op de relatie tussen bouwen en wonen. "Tot het wonen geraken we [in de praktijk] pas door te bouwen. Dit laatste, het bouwen, heeft het eerste, het wonen, ten doel."¹⁴⁵ Zo beschouwd, zou dus het wonen in elk geval het doel zijn dat al het bouwen leidt. "Wonen en bouwen staan tot elkaar in betrekking als doel en middel."¹⁴⁶ Het is duidelijk dat Heidegger hierbij niet doelt op het bouwen ('oprichten') van panden die we kunnen zien als extensie van het wonen, zoals ziekenhuizen waarin we verpleegd worden of parkeerplaatsen waarop een vrachtwagenchauffeur zijn verplichte rusttijd doorbrengt.

Maar ook als we het bouwen van woningen overdenken, vatten we in veel gevallen het wonen en bouwen op als twee afzonderlijke activiteiten en, zoals Heidegger schrijft, "stellen we ons daarbij iets voor dat juist is."¹⁴⁷ Door echter te kiezen voor een doel-middelrelatie negeren we volgens Heidegger het wezenlijke verband tussen beide. Bouwen is namelijk niet slechts een middel en een weg om tot het wonen te komen, bouwen is op zichzelf al wonen.¹⁴⁸

Dit blijkt, zoals al in hoofdstuk 2 besproken, uit de historische en linguïstische achtergrond van de begrippen wonen en bouwen. 'Bouwen' heeft namelijk een wortel die ook 'wonen'

¹⁴⁰ *Spreuken 24,3* (Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, 1987), 849.

¹⁴¹ Heidegger, "Bauen Wohnen Denken", 45.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Heidegger, "Bauen Wohnen Denken", 46.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Ibid.

betekent. Door deze oorsprong te achterhalen zijn we in staat het verband tussen bouwen en wonen, alsmede de oorspronkelijke zin ervan te vatten.¹⁴⁹

5.1 Bouwen en wonen vallen samen

Wat betekent nu bouwen? Dat is de vraag die Heidegger stelt in zijn bijdrage aan het congres. Het Oudhoogduitse woord voor bouwen, ‘buan’, betekent wonen, legde Heidegger eerder in zijn rede uit (zie hoofdstuk 2). Dit zegt: blijven, zich ophouden.

“De eigenlijke betekenis van het werkwoord bouwen, namelijk wonen, is aan ons verloren gegaan,” stelt Heidegger, hoewel hij een aanknopingspunt meent te herkennen in het woord ‘buur’. De buur is de nabuur, de nagebuur, degene die in de nabijheid woont. De ‘Nachbar’ in het Duits. De werkwoorden bun, buren, beuren, beuron spreken alle van ‘wonen’, van een woonplek.¹⁵⁰

Nu zegt ons weliswaar het oude woord ‘buan’ niet slechts dat het bouwen eigenlijk wonen zou zijn, maar het geeft, is de overtuiging van Heidegger, ons tevens een idee hoe we het daardoor bedoelde wonen moeten denken.¹⁵¹ Het oude woord bouwen, waartoe het ‘ben’ behoort, geeft, zoals we in hoofdstuk 2 zagen, dan als antwoord: ‘ik ben’ wil zeggen ‘ik woon’.¹⁵² En daarmee volgens Heidegger tevens: ik bouw.

Op deze manier heft Heidegger de gebruikelijke doel-middelrelatie tussen bouwen en wonen op. Via zijn etymologische hermeneutiek toont hij aan dat het wezen van het bouwen eigenlijk het wonen is en dat bouwen en wonen een duidelijke relatie hebben met de ontologie: het zijn zijswijzen. Volgens Heidegger leert de taalkundige achtergrond van de begrippen ons op die manier in filosofisch opzicht dat we niet kunnen bouwen zonder te wonen.¹⁵³

Als bouwen en wonen zo zeer aan elkaar verwant zijn, dat we kunnen stellen dat de mens is voor zover hij bouwend woont en wonend bouwt, dan is het goed het woord bouwen nog nader te bekijken.

Het woord bouwen betekent tevens verzorgen en telen; denk daarbij aan het bebouwen van een akker. Bouwen in de zin van verzorgen en telen is echter geen vervaardigen; het staat niet voor het oprichten van gebouwen.

Beide manieren van bouwen – bouwen als verzorgen (in het Latijn *cultura*, *colere*) en bouwen als oprichten van gebouwen (*aedificare*) zijn in het eigenlijke bouwen het wonen, inbegrepen, stelt Heidegger.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Berghs, “Wonen en het milieu”, 54.

¹⁵⁰ Heidegger, “Bauen Wohnen Denken”, 47.

¹⁵¹ Ibid.

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ De Visscher, “Wonen”, 121.

¹⁵⁴ Heidegger, “Bauen Wohnen Denken”, 48.

Heidegger rondt zijn analyse af met de conclusie dat bouwen eigenlijk wonen is. Het wonen is de wijze waarop de stervelingen op de aarde zijn. Het bouwen als wonen ontwikkelt zich tot een bouwen dat teelt, namelijk het gewas – en tot een bouwen dat gebouwen opricht.¹⁵⁵

5.2 Het 'Geviert' en de ruimte

Constructies die zo opgericht worden, dat ze wonen en bouwen vanaf het begin verenigen, verschaffen ruimten. Ook de achtergrond van het woord ruimte gaat Heidegger na: men noemt ruimte, 'rum', een plaats die vrijgemaakt is voor een nederzetting of een kamp. Een ruimte is iets dat ingeruimd is, vrijgegeven binnen een grens. Een 'hoekje' zowel in als uit het geheel, zouden we met Bachelard kunnen zeggen. Dit hoekje, deze uitsnijding zegt Heidegger, voorziet het Geviert van een plek, van een 'oord'.

Dit is de kern van het bouwen. Uit de chaotische ruimte van een bepaalde plek iets uitsnijden en afzonderen, onderscheiden van de rest van de wereld. We onderscheiden het, zonderen het af en omheinen het.¹⁵⁶

5.3 Het bouwen als laten-wonen

Omdat het bouwen oorden opricht, is het bouwen in de kern een stichten en schikken van ruimten. Daarmee zullen de toehoorders het tijdens de bijeenkomst in Darmstadt eens geweest zijn.¹⁵⁷ Het is, zoals al eerder gemeld, voor Heidegger echter vooral ook een herhaling van het werk van de goden: een stichten, schikken en, vooral, een scheppen. Die goden zijn bij het bouwen ook nu nog van belang; het bouwen richt immers oorden in die voor het 'Geviert': aarde, hemel, goddelijken en stervelingen een plek inruimen.¹⁵⁸

De gebouwen geven ruimte aan dit viertal, ze geven het 'Geviert' een plek. Zij redden de aarde, ontvangen de hemel, verwachten de goddelijken en begeleiden de stervelingen. Dit is het wezen van het wonen, stelt Heidegger. Zo geven dus panden die gebouwd zijn vanuit het wonen vorm aan het wonen in zijn wezen en ze huisvesten het 'Geviert'.¹⁵⁹

Het aldus begrepen bouwen is daarmee een laten-wonen bij uitstek. Het laten wonen immers van alle elementen van het Geviert met, voor de menselijke bewoners als meest herkenbare element, het laten wonen van de sterfelijken. Maar als het goed is, wordt aan het appel van alle elementen van het Geviert antwoord gegeven. Dat is dan ook in essentie de taak van de architect.¹⁶⁰ In hoofdstuk 7 zal ik bespreken in hoeverre architecten deze taak op zich (kunnen) nemen.

Als Heidegger en Bachelard het bouwen overdenken, dan maken ze een onderscheid tussen het construerend mathematisch bouwen enerzijds en anderzijds het bouwen dat

¹⁵⁵ Heidegger, "Bauen Wohnen Denken", 49.

¹⁵⁶ Bollnow, *Mensch und Raum*, 143.

¹⁵⁷ Heidegger, "Bauen Wohnen Denken", 61.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Ibid.

oorspronkelijk en eigenlijk wonen is; er is daarmee respectievelijk een neutrale, wiskundige ruimte die wordt berekend en getekend met computers, en de plaats waar mensen wonen, denken, dromen en verbonden zijn met de wereld.¹⁶¹

Voor zowel Heidegger als Bachelard is de puur mathematische ruimte niet in staat om voor de ruimte en de plaats te zorgen, die voor het verblijf van het 'Geviert' nodig is. En daarmee tekortschiet om de mens te kunnen laten wonen. Het mathematische bouwen van ingenieurs beperkt het bouwen volgens hen tot niet meer dan het optrekken van muren of het leggen van vloeren.¹⁶² Daarom is spreken over mens en ruimte (het thema van het congres in 1951) waarschijnlijk niet de congresstitel die Heidegger zelf gekozen zou hebben. Want door te spreken over een mens, spreken we reeds over verblijf in het 'Geviert' in de ruimte waarin we wonen.¹⁶³ Waarmee hij bedoelt: mens en ruimte, mens en wonen zijn niet echt te bespreken zonder ook de hemel, aarde en goddelijken in de analyse te betrekken.

5.4 Het huis als constructie van beelden

Bachelard benadert de architectuur en het ontwerp van een huis voor een deel vanuit een andere visie. Hij herkent dat een architect het project in eerste instantie vaak ziet als een geometrisch object. De bouwkundige probeert het doel, de opgave van de woning, rationeel te analyseren. Zijn eerste werkelijkheid is grijpbaar en zichtbaar. Het huis is echter meer, weet Bachelard. Het beeld van de woning verandert als we een huis zien als een ruimte van troost en intimiteit, als een ruimte die de innerlijkheid verdicht en moet verdedigen. "Dan opent zich buiten alle rationaliteit het veld van de droom-gebeurtenissen."¹⁶⁴

Ook Bachelard verbindt een ontologisch begrip aan het huis. "Het beschutte Zijn ziet het huis in zijn werkelijkheid en in zijn mogelijkheid, in het denken en in het dromen."¹⁶⁵ En een huis blijft ook in de herinnering van een mens aanwezig. "Als alle ruimtes [van het huis] achter ons gebleven zijn, blijven de ruimtes waar we onze eenzaamheid geleden, genoten, verlangd of verraden hebben in ons onuitwisbaar. En eigenlijk wil het Zijn ze helemaal niet uitwissen. Deze ruimtes horen tot het fundament van het zijn."¹⁶⁶ Bachelard omschrijft het huis als een constructie van beelden die de mens stabiliteit geven of voorspiegelen.¹⁶⁷

Om orde in het geheel van die beelden te brengen, ziet Bachelard twee mogelijkheden waarin de constructie van het huis kan voorzien. De eerste mogelijkheid is het huis te zien als een verticaal wezen. Het huis richt zich op. Het differentieert zich in verticale zin. Het is daarmee een stimulans voor ons verticale bewustzijn. Aan de andere kant ziet Bachelard het huis ook als een geconcentreerd wezen. Het wekt in ons een centraliseringsbewustzijn op.

¹⁶¹ Verhoeven, "Thuis zijn", 105.

¹⁶² De Visscher, "Wonen", 122.

¹⁶³ Berghs, "Wonen en het milieu", 60.

¹⁶⁴ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 68.

¹⁶⁵ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 32.

¹⁶⁶ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 36.

¹⁶⁷ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 43.

Simpeler gezegd: het ‘hoekje’ dat het huis voor de bewoner is, wordt een universum, zoals we eerder zagen.

De verticale richting van het huis is bepaald door de polariteit van kelder en zolder. Het dak is rationeel, meent Bachelard. De kelder echter, is irrationeel. Het dak is een levensbehoefte, het beschermt de mensen tegen regen en zon, net als de uitgestoken punt van een rots waaronder we ooit schuilden voor slecht weer. De geometrie van het dak zorgt er daarnaast voor dat de mens zich één voelt met het huis.¹⁶⁸ De zolder is het “bouwsel van [en voor] de dromer.”¹⁶⁹

Aan de kelder en de rol van het onderaardse deel van het huis besteedt Heidegger geen aandacht. Sterker nog, voor hem is de ‘aarde’ binnen het ‘Geviert’ de dragende bodem voor de sterfelijken en de tegenpool van de hemel. Over ondergrondse krachten en locaties schrijft hij niet. Bachelard vindt echter dat een huis een kelder hoort te hebben die als fundament dient voor huis en bewoner.

5.5 Reflectie

George Steiner mocht dan grote bedenkingen hebben bij de etymologische onderzoeken van Heidegger, toch is het interessant de analyses van Heidegger te volgen. Als hij stelt dat het werkwoord ‘bouwen’ onder meer verwant is aan ons begrip ‘buren’, dan reist meer dan eerder in dit onderzoek de vraag waar die buren dan zijn? Waar en hoe wordt het solitaire leven van de sterveling binnen het ‘Geviert’ gekoppeld aan andere sterfelijken?

En dat geldt ook hier niet alleen voor het denken van Heidegger. Ook Bachelard schrijft vanuit een solitaire positie van de wonende. “Als alle ruimtes achter ons gebleven zijn, blijven het toch de ruimtes waar we onze eenzaamheid geleden, genoten en verlangd hebben.”

Bachelard gebruikt graag het beeld van de schelp, de oester, waarin de wonende zich kan terugtrekken en zich veilig voelt. Die oester leeft daarin echter zijn hele leven solitair. Zonder direct op de conclusie van deze Masterproef vooruit te willen lopen, mag een observatie hier toch al zijn dat als de mens ‘is’ voor zover hij woont, dat die mens dat in grote eenzaamheid lijkt te doen.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Ibid.

6 het wonen in de stad in negen citaten

*Ik ben een stedenbouwer, ik heb de karavanen op de weg tegengehouden.*¹⁷⁰

6.0 Inleiding na lezing van *Open Stad*

In het Dankwoord schreef ik al dat een mij onbekende Duitse vrouw me een in het Nederlands vertaalde roman van de Nigeriaans-Amerikaanse schrijver Teju Cole gaf. En hoe het lezen van zijn boek *Open Stad* het schrijven van deze Masterproef over een dood punt hielp.

In de roman maakt de hoofdpersoon, Julius, een jonge psychiater uit Nigeria, kennis met het leven in de grote stad New York. Zijn ervaringen, zowel in zijn werk als privé, laten Julius reflecteren op de invloed van de stad op zijn leven en levenshouding. Het is een boek waarin het lot en de levensgang van een immigrant worden beschreven.

Duidelijk is dat de grote stad, in dit geval New York, geleidelijk aan het bestaan van de hoofdpersoon binnendringt. En hoe die stad een onuitwisbare stempel drukt op de perceptie en ervaringen van de bewoners. Los van de actie en ontmoetingen die in de roman beschreven worden, is duidelijk dat de stad “zich heeft verweven in het weefsel van mijn wezen en mijn gedachten, emoties en kijk op het leven beïnvloedt”, laat Cole zijn hoofdpersoon zeggen.¹⁷¹

Na lezing van het boek selecteerde ik er negen citaten uit, die illustreren hoe de stad het bestaan van de hoofdpersoon beheerst. Citaten waaraan ik de posities van verschillende denkers, waarvan de meesten in deze Masterproef aan het woord komen, graag spiegel. En niet zonder reden. Er is altijd een afstand tussen de persoonlijke belevenis van een auteur en de ervaringen van zijn hoofdpersoon. Maar Cole, die zelf vanuit een Afrikaans dorp als student in New York terecht kwam, beschrijft vanuit de dagelijkse praktijk welke impact het leven in een metropool heeft, zeker voor iemand die er niet is opgegroeid. Het leek mij een goed idee die actuele praktijkbeelden – hoewel verwerkt in een roman – te plaatsen naast of tegenover het beeld van de filosofen die in deze Masterproef aan het woord komen.

¹⁷⁰ De Saint-Exupéry, *Die Stadt in der Wüste*, 129.

¹⁷¹ Cole, *Open Stad*, 58.

Afbeelding 3: Blik op de lucht en een vogel in New York. Foto: John Angelillo, UPI/SHUTTERSTOCK.

6.1 “Ik stelde me voor hoe buiten, achter de betonnen woestenij, de zon onderging.”¹⁷²

Dit citaat is al meteen een kritisch commentaar op de stad. In een metropool als New York is het gebied “achter de betonnen woestenij” immers ver weg. De verzuchting spoort aan tot het denken over de stad in een poging die te verbinden met de natuur.

Het citaat past bij de visie van Heidegger en Bachelard op het leven in de stedelijke omgeving. De bouw van flatgebouwen en woonkazernes had en heeft impact op de manier waarop mensen behuist zijn. Heidegger stelt weliswaar dat moderne woningen goed ontworpen zijn en comfort bieden, en daarnaast “zoveel mogelijk lucht en licht”, maar hij stelt tevens de vraag of je er ook echt in kunt wonen.¹⁷³

Zowel Bachelard als Heidegger menen dat de relatie tussen woning en de ruimte in grote steden niet authentiek is. En dat het intieme leven van mensen steeds meer verloren gaat door de technologische en stedelijke vooruitgang. Ze leven volstrekt los van de natuurlijke elementen en ritmes. Mensen wonen er in flatgebouwen, slums, huurkazernes en wolkenkrabbers, waar ze nauwelijks in contact komen met het kosmische ritme van dag en nacht, seizoenen en weersveranderingen. Dit heeft consequenties: “Alles verwordt tot een machine”, schrijft Bachelard: “het intieme leven vervluchtigt overal.”¹⁷⁴

Dit leidt tot een duidelijk contrast tussen de moderne stad en het omliggende landschap. Hierbij wordt de stad door de verschillende denkers beschreven als een plaats waar de natuurlijke krachten verloren zijn gegaan en waar de mens in een ondoorzichtige en ellendige situatie terechtkomt. “Hij lijdt onder de miskramen van de moderne architectuur”, zou Walter Benjamin zeggen.¹⁷⁵

Natuurlijk zijn er wel bomen en planten in de stad. De aanblik daarvan doet de hoofdpersoon in *Open Stad* verzuchten: “We maakten [in het park] deel uit van een menigte

¹⁷² Cole, *Open Stad*, 82.

¹⁷³ Heidegger, “Bauen Wohnen Denken”, 45.

¹⁷⁴ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 52.

¹⁷⁵ Walter Benjamin, *Einbahnstrasse* (Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2011), 13.

stadsbewoners die zich overgaf aan een zorgvuldig georkestreerde fantasie over het buitenleven.”¹⁷⁶ Die verzuchting van de hoofdpersoon lijkt terecht: parken moeten het gebrek aan buitenruimte compenseren, maar daarbij zowel speelplaats voor kinderen als een plek om te socializen voor ouderen zijn. En natuurlijk de stadshonden ruimte bieden hun behoefte te doen.

6.2 “We woonden hier met z’n allen en trokken ons zo min mogelijk aan van die twee eeuwigheden van duisternis waar ons kiertje licht tussendoor scheen.”¹⁷⁷

Uit dit citaat zou je kunnen opmaken dat het leven in een metropool weliswaar gestapeld is, maar dat de bewoner zich volstrekt horizontaal oriënteert. Er is geen dak, geen kelder direct verbonden met de woning. De sterveling in deze gestapelde dozen heeft geen contact met aarde en hemel, is niet geworteld. Dat maakt het, als we Heideggers denken over het ‘Geviert’ volgen, aannemelijk dat er ook voor de goddelijken weinig plaats kan en zal zijn. Buiten de woning voelt de sterfelijke zich opgesloten in het stadsgewoel, stelt Komrij. “Waar geen ruimte is, is geen richting.”¹⁷⁸ Want ook op straat, tussen de wolkenkrabbers, is de hemel ver weg en de aarde onzichtbaar en doorboord door metrobuizen. De woningen hebben geen contact met de kosmos. Het ‘tussen’ van de sterfelijke, in de periode van zijn leven, is zo een wel heel arm bestaan.

6.3 “Ik beschouw de stad vanuit mijn kale flat.”¹⁷⁹

In een oude hoeve in het Zwarte Woud heeft elk element van de inrichting een vaste plek, schrijft Heidegger. Die inrichting is ontstaan doordat meerdere generaties al in de gebouwde huizen woonden en werkten, bijvoorbeeld als boer of ambachtsman. In zekere zin doen deze huizen denken aan een oude Griekse *oikos*: een huis waar een uitgebreid gezin woont en zichzelf onderhoudt, en waar het bouwen van het huis en het bebouwen van de akker bij elkaar komen.

Ook in de duizenden appartementen in New York, Parijs of de Amsterdamse Bijlmer heeft alles eenzelfde plek, tot in detail bepaald door de bouwer van de betonnen casco’s. De keuken kan maar op één plek komen, lichtpunten en stopcontacten sturen de plaats waar televisie en bankstel staan en ook bij de inrichting van de slaapkamers of de doucheruimte is weinig persoonlijke variatie aan te brengen. “Onze Parijse woning”, zegt Paul Claudel, “is tussen haar vier wanden een geometrisch oord, dat we met schilderijen meubileren en met snuisterijen in kasten personaliseren.”¹⁸⁰

Deze betonnen prefab containers houden daarmee voor de bewoners op een krat of doos te zijn en krijgen de status van een woning. De architect Le Corbusier prikte daar echter doorheen: “Het huis is [zo] een machine om in te leven.”¹⁸¹ Het meest cynisch is Walter

¹⁷⁶ Cole, *Open Stad*, 237.

¹⁷⁷ Cole, *Open Stad*, 73.

¹⁷⁸ Komrij, *Over de bergen*, 40.

¹⁷⁹ Cole, *Open Stad*, 11.

¹⁸⁰ Geciteerd in Bachelard, *Poetik des Raumes*, 51.

¹⁸¹ Geciteerd in Sennett, *Building and Dwelling*, 73.

Benjamin: “Het burgerlijke interieur met zijn al te volle buffetten, met de zonloze hoeken waar de kamerpalm staat en de lange gangen kan slechts een lijk als huis dienen.”¹⁸²

6.4 “Bovengronds deelde ik in de eenzaamheid van duizenden, maar in de metro, waar ik dicht bij vreemden stond, nam die eenzaamheid toe.”¹⁸³

Dit citaat is wat ambivalent geformuleerd, maar past bij opmerkingen over eenzaamheid van Heidegger zelf. Zo zegt hij: “De stedeling verbaast zich vaak over het lange eentonige alleen-zijn [van mij] bij de boeren tussen de bergen, maar het is geen alleen zijn, wel echte eenzaamheid.”¹⁸⁴ Om eraan toe te voegen: “In de grote stad kan een mens makkelijk zo alleen zijn als nergens anders, maar hij kan daar nooit eenzaam zijn. Want eenzaamheid heeft de macht dat ze ons niet isoleert.”¹⁸⁵ In de kern is dat wat Cole ook stelt: de eenzaamheid die hij in de metro ervaart, is geen kwestie van isolering.

Deze uitspraak lijkt opvallender dan ze is, vermoed ik. Daar waar het ‘Geviert’, inclusief de sterfelijke (enkelvoud), echt bij elkaar kunnen komen, zijn we in staat de eenzaamheid waar we als geworpene voor staan, te omarmen. Dit ‘omarmen’ is een eigen invulling: het gaat erom te onderstrepen dat eenzaamheid niet negatief is. Eenzaamheid is een gegeven. In de stad echter hebben de (meeste) elementen van het ‘Geviert’ geen of onvoldoende plaats. We voelen er ons een verlatene en alleen, maar we ondergaan geen isolering, juist door de duizenden mensen om ons heen. Wel missen we het ‘fundament’ of de ‘rust’ om eenzaam te kunnen zijn.

Bachelard omschrijft het zo: “We kunnen gehypnotiseerd worden door eenzaamheid, door de blik van een eenzaam huis. We dromen van een eenzaam huis in de nacht.”¹⁸⁶ Hij legt een verband met ons ‘geworpen-zijn’. In tegenstelling tot de opvatting van Heidegger is de mens voor Bachelard een geworpene vanaf het moment dat hij of zij de ouderlijke woning verlaat. Bachelard benadrukt dat een woning voor deze geworpene, die altijd terug blijft verlangen naar het geboortehuis, ruimte moet bieden om in eenzaamheid te dromen. Dat lukt het best, zo zagen we, op zolder van waaruit de dromer de sterren aan de hemel kan zien. Flatgebouwen beschikken niet over een dergelijke zolder. Zelfs een appartement op de bovenste etage, een penthouse, heeft niet dezelfde ‘impact’ als een zolder. “Een zolder is altijd troostend,” stelt Bachelard.¹⁸⁷

Bij gebrek aan een zolder is dromen op straat in een drukke stad gevaarlijk. Daar ben je ‘slechts’ alleen en op je hoede. In de eenzaamheid van een huis mag en kan je dromen. Dat is daarmee een solitaire activiteit.

6.5 “Ik wist niks over de man die in de flat naast me woonde.”¹⁸⁸

¹⁸² Benjamin, *Einbahnstrasse*, 13.

¹⁸³ Cole, *Open Stad*, 14.

¹⁸⁴ Heidegger, *Provinz*, 10.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Bachelard, 59.

¹⁸⁷ Bachelard, 36.

¹⁸⁸ Cole, *Open Stad*, 30.

De Amerikaanse planoloog Kevin Lynch benadrukt, stelt Sennett, het belang van een woonplek binnen een buurtschap, een sociale omgeving.¹⁸⁹ Dat nu vinden we bij de meeste aangehaalde denkers niet of nauwelijks terug. Het was ook deze quote in *Open Stad* die leidde tot reflecties over het feit dat het woord ‘buan’ weliswaar verwant is aan ‘bouwen’, maar dat het afgeleide ‘buur’ of ‘Nachbar’ nauwelijks aandacht krijgt bij Heidegger en Bachelard. Het is opvallend dat het invoeren van het woord ‘buan’ in het zoekveld van Google zowel een directe hit oplevert naar de rede *Bauen Wohnen Denken*, als naar Walter Benjamin, die opmerkt dat Heidegger de relatie tussen bouwen en burenen niet verder uitwerkt.¹⁹⁰ We ‘bouwen’ wel, maar ‘burenen’ niet: de mens bouwt of bewoont een huis, de buurman bouwt of bewoont een naast- of bovengelegen huis, maar dat garandeert nog geen onderling contact. Dit overigens zonder dat Benjamin in zijn eigen publicatie verder in wil gaan op het belang van (het samenleven met) burenen.

6.6 “In de kamer naast de mijne was een vrouw gestorven. Ze was gestorven aan de andere kant van de muur waar ik nu tegenaan leunde. Ik had er niets van geweten.”¹⁹¹

Dit citaat bouwt natuurlijk voort op het vorige. In Todtnauberg, ook anno 2023 een dorp met nauwelijks meer dan 700 inwoners, had iedere bewoner weet van het overlijden van een mededorpeling en waarschijnlijk ook van de ziekte die er wellicht aan voorafging. Steeds weer schrijven media over mensen die in een stad weken of maandenlang dood liggen. Sennett schrijft niet voor niets dat een stad gevuld is met mensen die we niet kennen, waar we niet van houden en die we niet begrijpen.¹⁹² Sennett behandelt niet de vraag of dat onbegrip wederzijds is. Heidegger stelt dat hij de mensen (boeren, ambachtslieden en hun gezinnen) wel begreep. Dat maakte het (hem) mogelijk de eenzaamheid van de geworpene te ervaren. Helaas weten we niet hoe de burenen van Heidegger daar zelf over oordeelden. Ik kan, maar dat is een puur persoonlijke ervaring, wel zeggen dat in het kleine bergdorp boven Innsbruck waar ik langere tijd woonde niet altijd even sympathiek werd gesproken over mensen ‘uit de stad’ die in het dorp hun tweede huis of woning hadden.

6.7 “Ik wilde mijn arm om de buurman heen slaan, of een lang gesprek met hem voeren. Dat zou valse intimiteit zijn.”¹⁹³

Dit citaat past bij de eerdere commentaren. De stad creëert een grote afstand tussen de bewoners, zelfs als die op elkaars lip wonen en werken. Uit een artikel in *Filosofie Magazine* blijkt dat de Belgische architectuur- en literatuurtheoreticus Christophe Van Gerrewey zich niet verbaast over de aarzeling die Julius voelt als hij geconfronteerd wordt met het feit dat zijn buurvrouw overleed. Van Gerrewey voert het terug op het in de westerse wereld dominante woonmodel, zoals de architect en romancier Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc dat al in de roman *Histoire d'une maison* (1873) schetst. Wonen en burenen zijn volgens hem

¹⁸⁹ Sennett, *Building and dwelling*, 238.

¹⁹⁰ Een link leidde naar <https://www.filosofie.nl/burenen-op-afstand/>

¹⁹¹ Cole, *Open Stad*, 31.

¹⁹² Sennett, *Building and dwelling*, 202.

¹⁹³ Cole, *Open Stad*, 31.

elkaars tegengestelden geworden. Van Gerrewey herkent dit vooral in het wonen sinds de Tweede Wereldoorlog: “In de naoorlogse welvaartsstaat [...] is het wonen niet of nauwelijks collectief gemaakt.”¹⁹⁴

Volgens Van Gerrewey zijn bewoners, of ze nu een koppel, een alleenstaande of een gezin zijn nu vooral op zichzelf aangewezen. De auto zorgt er daarbij voor dat de vrienden die iets verder weg wonen toch eenvoudig te bezoeken zijn. Daarmee werd de ‘goede buur’ veel minder belangrijk.

6.8 “Alles was in de hoogte gebouwd, in beton en steen.”¹⁹⁵

Woningen worden in de stad van elkaar onderscheiden door het huisnummer en het aantal verdiepingen. Woningen in een flatgebouw hebben geen ‘eigen’ ruimte om zich heen, ze delen immers elkaars dragende muren. Ook hebben ze niet een ‘eigen’ verticaliteit: de vloer van de ene woning vormt het ‘dak’ van het onderliggende appartement. En op de begane grond is het al niet veel beter gesteld met die verticaliteit, want daar, aldus Bollnow, “houden de huizen zich vast met asfalt, opdat ze niet in de aarde zinken. Het huis heeft geen wortels, van stoep tot dak stapelen zich de ruimtes op elkaar.”¹⁹⁶

Dat is niet hoe een mens moet leven, meent Bollnow. “Opdat de mens op de aarde op een vaste plaats kan wonen is het niet voldoende zich vluchtig slechts ergens te vestigen. De mens moet op die plek in de bodem wortelen, aarden. Hij moet zich kunnen ‘festkrallen’, om zich tegen de aanstorm van de wereld te kunnen weren.”¹⁹⁷

6.9 “Ik ervoer de straten als een niet-aflatend kabaal, wat als een schok kwam na de concentratie en de kalmte van een werkdag. Alsof iemand de serene atmosfeer van een stille huiskapel verstoorde.”¹⁹⁸

Voor veel denkers is de stad een plek waar mensen eeuwige vluchtelingen in een bedreigend op hem inwerkende wereld zijn.¹⁹⁹ Opvallend is dat Le Corbusier als architect de chaos van de stad haatte, en dan meer specifiek de wanorde en het lawaai op straat. Zijn afkeer concentreerde hij op de straat, “de straat put ons uit”, stelt hij, en leidt tot walging. Dit plaatst hij in tegenstelling tot de beslotenheid en veiligheid van het binnen zijn in een gebouw, waar het behaaglijk is. Dit gevoel van warmte contrasteert Le Corbusier zo met de wreedheid van de stad. “De straten zijn als pijpen waarin mensen worden opgezogen.”²⁰⁰ Zelfs in de stad zullen we blijven zoeken naar sporen van oerwarmte, intimiteit en innerlijkheid die we kennen van een hut en van de manier waarop Bachelard over het geboortehuis schrijft. Daartegenover stuit de volwassene buiten in de straten van de stad op complexiteit en onbekenden. Zo komen bij de bewoners veranderingen bij elkaar: de hut die

¹⁹⁴ Christophe Van Gerrewey, “Buren op afstand”, <https://www.filosofie.nl/buren-op-afstand/>

¹⁹⁵ Cole, *Open Stad*, 70.

¹⁹⁶ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 51.

¹⁹⁷ Bollnow, *Mensch und Raum*, 128.

¹⁹⁸ Cole, *Open Stad*, 12.

¹⁹⁹ Bollnow, *Mensch und Raum*, 125.

²⁰⁰ Sennett, *Building and dwelling*, 201.

verdwijnt en de stad waarvan hij (noodgedwongen) onderdeel wordt. Voor Bachelard heeft terugkijken voor de stedeling echter geen nut. Die moet leren omgaan met de omstandigheden van het heden, ‘dealen’ met het leven in de stad.²⁰¹ Wat, waarschijnlijk, het dromen over het ideale huis bij de stedeling nog sterker maakt.

6.10 Reflectie

Wie het persoonlijke verhaal van Heidegger kent, een denker die zich graag terugtrok in een hut op het land, kan concluderen dat de man makkelijk praten had: Freiburg is al niet de meest ‘New York’-achtige omgeving, en bij het afwijzen van het wonen in de stad mag niet vergeten worden dat de trek naar de stad niets nieuws is – integendeel. Om de armoede en onzekerheid van het platteland met zijn mislukte oogsten te ontvluchten, en om los te komen van de herenboeren of andere landeigenaren, koos men al ver voor onze jaartelling voor de stad waar wellicht werk was en een zekere mate van veiligheid. Daar staat echter tegenover dat sociale structuren in de stad anders zijn dan in een dorp, zoals ook blijkt uit de overdenkingen van Julius in *Open Stad* van Cole.

De kracht van een stad kan zijn dat in bepaalde wijken een dorpscultuur ontstaat. Sommige steden hebben dat. In de jaren dat ik in Wenen woonde, zag ik dat daar wel degelijk binnen een ‘Bezirk’ een zekere sociale cohesie bestond, met de kerk, de school, het gemeentehuis, de supermarkt én het metrostation als plekken die uitnodigden tot sociaal contact. Het zijn wellicht juist vooral de massale ‘uitlegwijken’, zoals het in het Nederlands wel genoemd wordt, de nieuwbouw-suburbs, de ‘slaapsteden’, die onpersoonlijk en onveilig voelen, want ze zijn overdag stil, omdat men elders werkt en de burens daardoor zelden ontmoet.

Een uitspraak van Bollnow in paragraaf 6.9 stemt tot nadenken: “Opdat de mens op de aarde op een vaste plaats kan wonen is het niet voldoende zich vluchtig slechts ergens te vestigen. De mens moet op die plek in de bodem wortelen, aarden. Hij moet zich kunnen ‘festkrallen’, om zich tegen de aanstorm van de wereld te kunnen weren.”²⁰²

De zinsnede ‘vluchtig slechts ergens te vestigen’, lijkt onlogisch. Vestigen en vluchtig sluiten elkaar uit. Vluchtig is, vermoed ik, veeleer te begrijpen als: niet geworteld, in de ‘lucht levend’. Alleen in, zoals dat bij makelaars en woningontwikkelaars heet ‘grondgebonden woningen’ kun je werkelijk aarden.

Utrecht is, net als een stad als Gent, een oude stad. Ook na het slopen van de stadswallen en het dempen van de singels bleef er een tekort aan bouwruimte. De stad werd beperkt door snelwegen, een drukbevaren kanaal en spoorlijnen.

Onder regie van stedenbouwkundige Riek Bakker ontstond het plan voor de grootschalige uitbreidingswijk Leidsche Rijn. Qua bouwvolume de grootste uitlegwijk van Nederland. Utrechters gaven meteen aan daar nooit te willen wonen. De praktijk nu is, dat binnenstedelijke projecten worden uitgesteld of afgeblazen omdat mensen, en niet alleen gezinnen, ‘grondgebonden’ willen wonen.²⁰³ Bollnow had daarmee al in 1963 een punt.

²⁰¹ Sennett, *Building and dwelling*, 202.

²⁰² Bollnow, *Mensch und Raum*, 128.

²⁰³ <https://www.telegraaf.nl/financieel/1200899752/bouwer-heijmans-krijgt-woningen-niet-verkocht>

7 De kracht van de hut op het land

*In der Mitte aller Ferne steht dieses Haus, drum hab es gerne.*²⁰⁴

7.0 De hutten van Heidegger en Bachelard

Eerder maakte ik met een citaat van Selle al duidelijk dat onze vroegste woonervaringen er volgens hem toe leiden dat kinderen graag hutten bouwen en daarmee hun eigen beschutte plek creëren.²⁰⁵ Nu is dat een heel bekende associatie bij het woord 'hut'. Maar een hut kan zoveel meer zijn. Denk aan de hutten van de slaafgemaakten op Bonaire (zie afbeelding 4), aan het hutje in de moestuin van de componist Joseph Haydn aan de rand van de Oostenrijkse gemeente Eisenstadt, of aan de 'sleurhut' (caravan) die talrijke Nederlanders achter hun auto bevestigen om in een andere omgeving over hun eigen domein te beschikken.

Afbeelding 4: Voormalige slavenhutten bij Witte Pan. Foto: Tropenmuseum, Amsterdam.

Zoals in het eerste hoofdstuk van deze Masterproef al gemeld, zijn er de nodige overeenkomsten en verschillen als het gaat om de manier waarop Heidegger en Bachelard denken en schrijven over bouwen en wonen. We zagen zowel overeenkomsten als verschillen bij hun denken over het geworpen-zijn van de mens. Maar overeenkomsten en verschillen zijn ook te vinden als de beide filosofen schrijven over het wonen in een hut. Beide auteurs hebben een afkeer van de stad en een voorliefde voor het wonen in een hut op het land. Bachelard had nooit de beschikking over een 'eigen' hut, hoewel hij waarschijnlijk in de jaren dat hij als postbode op het Franse platteland werkte, genoeg hutten (en de bewoners ervan) zag. Zijn schrijven over 'de hut' is vaak gerelateerd aan een droombeeld van het ideale huis.

Heidegger liet zijn hut in Todtnauberg in 1922 bouwen. Hoewel hij deze hut van elektriciteit en stromend water had kunnen laten voorzien, koos hij daar niet voor.

²⁰⁴ Hermann Broch, http://www.literaturmuseum.at/Schachteln/B7_Broch.pdf

²⁰⁵ Selle, *Vier Wände*, 8.

In dit hoofdstuk belicht ik ‘klassieke hutten’ aan de hand van schilderijen van Vincent van Gogh. Het gaat om ruimten waarin mensen dagelijks woonden en werken. Niet alleen schilderde Van Gogh hutten in een tijd dat er aan die woningen weinig te dromen of fantaseren was, ook schreef hij zijn broer Theo regelmatig over de omgeving waarin deze hutten stonden en de mensen die erin woonden. Daaruit blijkt dat Van Gogh ziet dat de hutten een eenheid vormen met de omgeving.

7.1 De hut als ‘mensennest’

Bachelard schrijft in *Poetik des Raumes* over de schilder Vincent van Gogh, die veel nesten en hutten schilderde.²⁰⁶ De schilder was gefascineerd door de eenvoudige hutten van arme wevers, boeren en dagloners. Waar hij ook was, hij tekenende en schilderde hutten vaak.²⁰⁷ Naar aanleiding van het schilderij ‘Hutten’ (1883) dat Van Gogh schilderde toen hij in het Drentse dorp Nieuw-Amsterdam verbleef, schrijft hij zijn broer Theo hoe “onuitsprekelijk mooi” hij het daar vond.²⁰⁸

Afbeelding 5: Vincent van Gogh, *De hut*. Foto: Van Gogh Museum, Amsterdam. Vincent van Gogh Stichting

Daarbij was Van Gogh niet blind voor de leefomstandigheden van de bewoners van de hutten.²⁰⁹ Die moeten “in den zomer de zonnehitte, in den winter de sneeuw en vorst doorstaan.”²¹⁰ Zelf verblijft en werkt hij ook in deze woningen: “Ik schilder tegenwoordig niet alleen zolang 't licht is, doch zelfs 's avonds bij de lamp, in de hutten, als ik ternauwernood iets op mijn palet kan onderscheiden.”²¹¹

²⁰⁶ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 14.

²⁰⁷ <https://ontrafel.vangogh.nl/nl/story/69/mensennest>

²⁰⁸ <https://www.vangoghmuseum.nl/nl/collectie/s0053V1962>

²⁰⁹ <https://ontrafel.vangogh.nl/nl/story/69/mensennest>

²¹⁰ Vincent van Gogh, *Brieven aan zijn broeder. Deel 2*.

https://www.dbnl.org/tekst/gogh006brie02_01/gogh006brie02_01_0003.php, pagina 527.

²¹¹ Vincent van Gogh, *Brieven aan zijn broeder. Deel 2*.

https://www.dbnl.org/tekst/gogh006brie02_01/gogh006brie02_01_0003.php, pagina 466.

Het was daarbij beslist niet de armoede die Van Gogh wilde verbeelden. Hij zag huiselijkheid in de hutten en beschouwde ze als ‘mensennestjes’ die de bewoners geborgenheid boden.²¹² “Intimiteit heeft een nest nodig”, schrijft Bachelard.²¹³

De hierboven afgebeelde hut (afbeelding 5) bestaat eigenlijk uit twee woningen, met twee voordeuren en een gedeelde schoorsteen. “Het geval trof mij buitengewoon, die twee hutten half vergaan onder één zelfde rietdak deden mij denken aan een paar oude afgeleefde luidjes die maar één wezen uitmaken en die men elkaar ziet steunen”, schreef hij aan zijn broer Theo.²¹⁴

De opmerking over ‘mensennestjes’ vormt een boeiende analogie met de manier waarop Bachelard over hutten spreekt. Mensen beschouwen hun huizen al snel als nesten. Daarbij moeten we waarschijnlijk wel denken aan de ingewikkelde constructies die bijvoorbeeld winterkoninkjes als nest bouwen en waarnaar Van Gogh ook verwijst. “De hut met mosdak deed me denken aan een winterkoningennestje.”²¹⁵

Voor Bachelard is het interessante van een nest dat de vogel het bouwt zonder werktuigen. “Hij heeft zijn borst waarmee hij takjes, stro, vormt. Het wordt door het lichaam voor het lichaam gebouwd. Het huis is daarmee ‘de persoon’ zelf. Je vindt in het nest de vorm van het vogellichaam terug.”²¹⁶ Passen we dit toe op de mens, dan vallen voor Bachelard wonen en het huis samen met de persoon die bouwt en bewoont.

Een nest heeft voor mensen een positieve waarde. Het geeft een gevoel van veiligheid, hoewel het eenvoudig te slopen is. En misschien geldt dat wel voor elk huis. Overstromingen, aardbevingen en andere natuurrampen blijken steeds weer in staat ons veilig onderkomen te vernietigen. Die veiligheid en geborgenheid vormen daarom voor Bachelard vooral een droomvoorstelling. Waarschijnlijk ook letterlijk, want in tegenstelling tot Heidegger bewoonde hij nooit een hut. “Ons huis, in zijn latente droomuitvoering, is een nest in de wereld. Een nesthuis dat geworteld is in de zwarte aarde.”²¹⁷

7.2 De hut in het landschap

In *Lettres de mon moulin* beschrijft de Franse schrijver Alphonse Daudet (1840-1897) afgelegen Franse streken. Een van de verhalen, ‘En Camargue’, gaat over de streek die eeuwenlang geteisterd werd door overstromingen en waar de mistral continu woei. De regio is bekend door de bijzondere woningen die men ‘cabane de Camargue’ of de ‘Camargue-hut’ noemt.

De vorm van de hut, die bewoond wordt door vissers, veeboeren, jagers en landarbeiders, is waarschijnlijk al eeuwen geleden ontstaan. “Een dak van riet, muren van riet, droog en geel, dat is de hut”, verklaart de reizende jager die de hoofdpersoon is in dit verhaal van Daudet. Veel meer is het inderdaad niet. De bouwmaterialen komen direct uit de buurt en de hut is aangepast aan het klimaat.

²¹² <https://ontrafel.vangogh.nl/nl/story/69/mensennest>

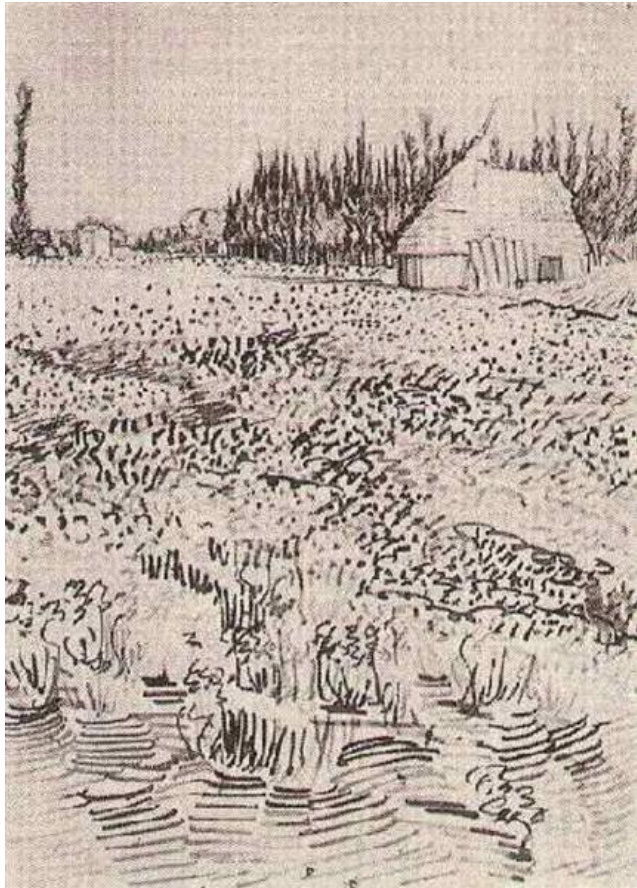
²¹³ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 14.

²¹⁴ <https://www.vangoghmuseum.nl/nl/collectie/s0053V1962>

²¹⁵ <https://ontrafel.vangogh.nl/nl/story/69/mensennest>

²¹⁶ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 113.

²¹⁷ Berghe, “Filosofie van het wonen”, 61.

Afbeelding 6: Vincent van Gogh, *Woningen in Les Saintes-Maries-de-la-Mer*.
Foto: Van Gogh Museum Amsterdam. Vincent van Gogh Stichting.

Om dit soort hutten te bouwen, verzamelden de inwoners van de Camargue stro en bonden dat samen tot een huis dat lang en laag bij de grond was met een afgeronde apsis in noordwestelijke richting om de luchtstroom van de mistral af te leiden, legt Catherine Dunlop uit in *Coexisting with Nature: The Huts of the Camargue Wetlands*. “Als een boot die door golven wordt geduwd, zorgde het lichtgewicht rietontwerp van de Camargue-hut ervoor dat het gebouw met de wind kon bewegen, aangezien een enkele balk in het midden van het huis het ‘verankerd’ hield aan de grond.”²¹⁸ Ze voegt er een interessante observatie aan toe: “In een land dat zo ecologisch divers is als Frankrijk, belichaamt lokale architectuur de heterogeniteit van Franse regionale culturen en hun nauwe banden met hun omringende ecosystemen.”²¹⁹ Dit samenspel tussen de hutten, hun bewoners en de natuur beeldt Van Gogh af in een aantal kunstwerken. Tijdens zijn verblijf in de Provence van 1888 tot 1889 oogstte de schilder zijn rietpennen rechtstreeks uit de wetlands. Daar maakte hij verschillende pen-en-inkttekeningen mee. In een brief aan Theo vergelijkt Van Gogh de Camargue-hutten met de hutten in “onze Drentse heide- en veengebieden.”²²⁰ De huizen zijn gebouwd met materiaal uit de omgeving en gaan erin op, blijkt uit een brief van Van Gogh. “Muren van opgestapelde heideplaggen of met grote blokken veensteen, van

²¹⁸ Catherine Dunlop, *Coexisting with Nature: The Huts of the Camargue Wetlands*:
<https://www.environmentandsociety.org/arcadia/coexisting-nature-huts-camargue-wetlands>

²¹⁹ Ibid.

²²⁰ <https://www.vangoghmuseum.nl/nl/collectie/s0053V1962>

binnen helemaal zwart, en dan zo'n klein donker raam zonder glas en een strooien dak erop met alle mossen en onkruid erop.”²²¹

Het is deze manier van ‘bouwend wonen’ die Heidegger bedoelt als hij schrijft over de manier waarop in het Zwarte Woud eeuwenlang hoeves werden gebouwd.

“Dit bouwend wonen heeft de hoeve doen ontstaan, gebouwd als een blokhut met hout uit de omgeving, geplaatst aan de windluwe berghelling, gekeerd naar het zuiden, tussen de alpenweiden in de nabijheid van de bron. Het heeft er het ver uitkragende spanen dak aan gegeven, dat op een geschikte wijze afhellend de last van de sneeuw draagt en diep neerreikend de woonkamers tegen de stormen van de lange winternachten beschut.” Het huis is zo een natuurwezen geworden. Het is met de directe omgeving verbonden en geworteld in de aarde.²²² Het huis heeft aarde en hemel, goddelijken en stervelingen “onder de kap gebracht.”²²³

Heideggers hut was kleiner dan dergelijke hoeves, maar had dezelfde opzet. Het was, verstoken van elektriciteit en stromend water, een toevluchtsoord voor solitaire concentratie. Een toevluchtsoord tegen de elementen. Heidegger stond hier in direct contact met de natuurkrachten.²²⁴ Maar ook met de flora en fauna van het bos.²²⁵

7.3 De hut en het gedroomde huis

“Kijk niet op de hut neer”, maant Bachelard ons. “Zelfs de kleinste hut, in al zijn alledaagsheid, heeft een oorspronkelijkheid die voor iedereen geldt, zowel voor de rijken als de armen, zolang ze niet weigeren te dromen.”²²⁶ Ik schreef al dat Bachelard stelt dat de mens altijd blijft dromen over het geboortehuis. “Waar hij ook woont, de mens blijft dromen over de hut, het nest, het hoekje, waarin hij zou kunnen kruipen als een dier in zijn hol.”²²⁷ Die opmerking is opvallend en Bachelard gaat er dieper op in. “In de meeste huttendromen wensen we ergens anders te wonen. Ver van het overvolle huis, ver van de stedelijke zorgen. Het huis zelf is de wortel van de droom van de hut.”²²⁸

Dit ‘nest-huis’ nu is leeftijdloos, zoals dat wellicht vaker is met droombeelden. Het is in elk geval volgens Bachelard nooit jong en net gebouwd, “want men keert erin terug, men droomt ervan ernaar terug te keren.”²²⁹

Uit deze verbeeldingskracht ontstaat dan volgens Bachelard het droomhuis, “de crypte van het ouderlijk huis, waarin de herinnering aan alle verschillende woningen waarin de mens leefde, gecombineerd met de eerste ervaringen van het wonen in het ouderlijk huis, zich tot een oerbeeld van het huis verdichten, tot ons nest in de wereld.”²³⁰

Een dergelijke oerwoning is niet te bouwen en dat deed Bachelard dan ook niet. Heidegger deed het wel, en ook die hut is niet vrij van dromen. Allereerst zagen we dat Heidegger zijn

²²¹ <https://www.vangoghmuseum.nl/nl/collectie/s0053V1962>

²²² Bollnow, *Mensch und Raum*, 135.

²²³ Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, 62.

²²⁴ Sharr, *Heidegger's Hut*, 65.

²²⁵ Sharr, *Heidegger's Hut*, 103.

²²⁶ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 31.

²²⁷ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 54.

²²⁸ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 55.

²²⁹ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 111.

²³⁰ Bollnow, *Mensch und Raum*, 133.

hut in de traditie van het bouwend wonen van het Zwarte Woud wil plaatsen. Ook als dat qua technologie en gemak een stap terug betekent: er is in zijn hut geen stromend water. Ook benadrukt hij in *Bauen Wohnen Denken* het feit dat opeenvolgende generaties in de oude hoeves werken en wonen. Dat gold voor zijn 'nieuwbouwhut' niet, hoewel zijn familie de hut na ruim honderd jaar nog steeds gebruikt en er dus inmiddels wel sprake is van een soort erfopvolging.

Maar vooral: de hut was een uitwijklocatie, niet de plek waar de landarbeiders in Drenthe het hele jaar in moesten verblijven. Wel is bij beide filosofen herkenbaar dat de hut een eenheid moet vormen met de natuurlijke omgeving en een toevluchtsoord moet zijn voor het geweld van de elementen.²³¹ Dat gaf, stelt Sharr, voor Heidegger aan de hut ook een morele dimensie. Het was iets eerlijks.²³²

7.4 Reflectie

Het beeld van het vogelnest dat zowel Bachelard als Van Gogh geven, en dat waarschijnlijk voor veel mensen herkenbaar is als een ideale omgeving, veilig genoeg om eieren uit te broeden en jongen te voeden, correspondeert natuurlijk in het geheel niet met de werkelijkheid. Het is een droombeeld of fantasie.

Vogels wonen niet in een nest, maar onder of in een boom of struik. Ook spouwmuren en holttes onder dakpannen zijn voor kleine vogelsoorten geschikt om te schuilen of te slapen. Maar ze wonen er niet in die zin, dat het hun afgebakende territorium is.

Het nest dat door vogels gebouwd wordt, ook als dat in een door mensen opgehangen nestkastje is, dient primair voor het uitbroeden van de eieren, en bij die vogels die niet meteen zelfstandig zijn, ook voor het voeden van de jongen. Veel jonge watervogels kunnen direct zwemmen, dus ze zullen weinig 'herinnering' hebben aan hun geboortehuis, wat mensen, stelt Bachelard, wel parten speelt. Voor veel vogels is het nest ook helemaal geen veilig onderkomen als er wekenlang duidelijk zichtbaar op het water of doodstil zittend in een weiland gebroed moet worden.

Er is meer te zeggen over het beeld van het vogelnest. Zo heeft de uitdrukking 'liefdesnest' voor mensen een duidelijke connotatie, maar vogels voeren de bevruchting niet uit in of op hun nest. Het beeld van het vogelnest als veilig huis is heel menselijk, maar fantasie. Het is een droombeeld.

Het is opvallend hoe zeer er over wonen vanuit het perspectief van de dromer wordt geschreven en hoeveel er over huizen gedroomd wordt. Het beeld van het ideale huis verlijft zich met de dromende mens. Je zou je zelfs kunnen afvragen, of het ouderlijk huis waarover Bachelard schrijft en terugverlangend droomt, in feite niet meer is dan de wieg waarin een mens geboren wordt. Een (mensen)nest. Gezien de kwetsbaarheid van de meeste nesten (en kindervegies) kunnen dan wellicht eerder refereren aan de schelp, een beeld waarover Bachelard ook schrijft. De slak met zijn eigen huis om in weg te kruipen.

²³¹ Sharr, *Heidegger's Hut*, 65.

²³² *Ibid.*

8 Het werk van architecten

*Er is altijd rivaliteit tussen de mensen met het geld, en degenen die bedenken hoe het eruit moet komen te zien.*²³³

8.0 Inleiding

Heidegger hield zijn lezing *Bauen Wohnen Denken* tijdens het congres *Mensch und Raum* voor een publiek dat voor een groot deel bestond uit architecten. De hutten in Drenthe en Zuid-Frankrijk die aan de orde kwamen in het vorige hoofdstuk, hadden geen architect nodig. Bij de bouw van een blokhut in het Zwarte Woud kon men waarschijnlijk lange tijd vertrouwen op de ambachtslieden die dergelijke huizen al generaties lang bouwden. In de tijd echter dat Heidegger zijn rede hield (1951), bepaalden architecten en bouwkundigen vorm en bouwwijze van een pand. In dit hoofdstuk zal ik citaten van de besproken filosofen in deze Masterproef plaatsen naast citaten van verschillende architecten, en dan met name van de Nederlandse architecten Rudy Uytenhaak en Liesbeth van der Pol.

8.1 Technè en de architect

Kinderen die met blokken of Lego spelen, ‘bouwen een huis’. Onder hun handen komt een bouwwerk tevoorschijn. Het kind dat opgaat in zijn spel, is vooral aan het bouwen. Het proces van het bouwen, het tevoorschijn brengen is voor kinderen vaak belangrijker dan het gerealiseerde bouwwerk. Het bouwend tevoorschijn brengen is een belangrijk element in het bouwend wonen waar Heidegger over schrijft: “Doorgaans begrijpen we het tevoorschijn brengen als een activiteit, waarvan de prestaties een resultaat als gevolg hebben, namelijk de voltooide bouw.” Het gaat hem echter zeker ook om het bouwend-wonen zelf, dat, als het goed is, het viertal aanbrengt in het object.²³⁴

Het tevoorschijn brengen dat Heidegger noemt, heet in het Grieks technè. Heidegger schrijft er uitgebreid over in *Die Frage nach der Technik*. In een commentaar op dat werk legt Aristoteles beschouwde technè al als uniek kenmerk van de mens.²³⁵ Technè duidt daarbij niet alleen op de vaardigheid waarmee de mens zijn werkzaamheid uitoefent, maar ook op de kennis of het weten dat hem in staat stelt iets tot stand te brengen. Dat kan een kunstwerk zijn, maar ook de geneeskunde of wiskunde gaan terug op het Griekse technè.²³⁶ Voor Heidegger ging het de Grieken bij technè om meer dan kunst of techniek: technè gaat erom “dat de mens ‘iets’ op een bepaalde manier in het aanwezige laat verschijnen.”²³⁷ Dit technè, stelt Heidegger, “verbergt zich van oudsher in het tektonische van de architectuur.”²³⁸ Het is zaak dat de architectuur dit tektonische niet vergeet of verliest.²³⁹ Techniek is daarbij nadrukkelijk niet enkel een middel. Technè is voor Heidegger ook en

²³³ Riek Bakker, “Wat is nou helemaal 25 jaar” in *LRM #30* (Utrecht: Leidsche Rijn Magazine, 2023), 8.

²³⁴ Ibid.

²³⁵ Gerard Visser, *Heideggers vraag naar de techniek. Een commentaar* (Nijmegen: Uitgeverij Vantilt en Gerard Visser, 2014), 15.

²³⁶ Ibid.

²³⁷ Heidegger *Bauen Wohnen Denken*, 62.

²³⁸ Ibid.

²³⁹ Christian Norberg-Schultz, “Architectuur als vergaring en verlijfelijking”, in *Wonen: architectuur in het denken van Martin Heidegger*, Jacques de Visscher en Raf de Saeger (red.) (Nijmegen: Sun, 1991), 23.

vooral een zoeken naar geborgenheid, een concreet verlijfelijken van het menselijk wonen.²⁴⁰

Er is binnen Heideggers denken een construerend mathematisch ‘technisch’ bouwen en er is een bouwen dat oorspronkelijk en eigenlijk wonen is; er is een neutrale, wiskundige ruimte die wordt berekend, en er is de plaats waar mensen wonen en denken. Waarin ze verbonden zijn met de wereld en voor het ‘Geviert’ een plaats inruimen.²⁴¹

Voor Heidegger is de puur mathematische ruimte niet in staat om ruimte en plaats te verschaffen voor het verblijf van de mens. Le Corbusier uit zich in vergelijkbare woorden in zijn *Vijf punten voor een Nieuwe Architectuur*, dat hij schreef in 1926. Daarin riep hij zijn collega-architecten op terug te keren naar de oorsprong. “De fundamentele wijzen omschrijven waarop een gebouw in de ruimte is, dat wil zeggen: de wijze waarop het gebouw op de grond staat, hoe het de hemel ontvangt, hoe het zich horizontaal uitstrekt en hoe het zich tot de omgeving verhoudt via openingen en afsluitingen.”²⁴²

Als Uytengaak echter beweert dat een architect bezig is met het “tekenen met getallen”, en Van der Pol stelt dat gebouwen “groot en zwaar zijn en vele jaren blijven staan”, en dat die panden daarom “beslist niet nietszeggend mogen zijn”, dan is het toch ook bij deze twee hedendaagse architecten de vraag hoe ze over het wonen als wónen denken.²⁴³

In deze context is het duidelijk dat men hier veeleer architectonische objecten ontwerpt, die in de eerste plaats aan esthetische en technologische opties moeten beantwoorden.²⁴⁴ En aan de wensen van projectontwikkelaars die opdrachten geven voor de oprichting van een bouwwerk dat in de toekomst voor verschillende, lang niet altijd vooraf vastgestelde functies moet kunnen dienen.²⁴⁵

Het gebouwde resultaat kan dan niet de gewenste kwaliteit van het wonen bieden. Het wonen ontstaat immers niet pas nadat men een gebouw of zelfs maar een hut heeft opgetrokken.²⁴⁶

8.2 Vormgeven aan de ruimte

Het is opvallend dat Heidegger in zijn lezing direct commentaar geeft op het thema van het congres: ‘Mensch und Raum’. Hij zegt: “Als er sprake is van mens en ruimte, dan klinkt dit alsof de mens zich aan de ene en de ruimte zich aan de andere kant bevindt. De ruimte is echter geen overbuur [Gegenüber] van de mens.”²⁴⁷

Die ruimte is daarbij voor Heidegger geen uitwendig object, maar ook geen inwendige beleving. “Er zijn niet mensen en daarenboven ruimte, want als ik zeg ‘een mens’ en ik denk met dit woord aan degene die op de wijze van de mens bestaat, dat wil zeggen woont, dan

²⁴⁰ Raf de Saeger, “Verlijfelijking en techniek. Een Heideggeriaanse interpretatie van een toepassing uit de volksarchitectuur”, in *Wonen: architectuur in het denken van Martin Heidegger*, Jacques de Visscher en Raf de Saeger (red.) (Nijmegen: Sun, 1991), 68.

²⁴¹ Verhoeven, “Wonen en thuis zijn”, 105.

²⁴² Le Corbusier, geciteerd in “Architectuur als vergaring”, 11.

²⁴³ <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/07/12/liesbeth-van-der-pol-wij-architecten-zien-gebouwen-als-bijna-personen-a4169590>

²⁴⁴ De Visscher, “Wonen”, 125.

²⁴⁵ De Visscher, “Wonen”, 125.

²⁴⁶ De Visscher, “Wonen”, 120.

²⁴⁷ Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, 59.

noem ik met de benaming een mens reeds het verblijf in het 'Geviert' bij de dingen."²⁴⁸ Ook hier, of juist hier, legt Heidegger de link tussen de stervelingen die wonen, en aarde, hemel en goddelijken die ook hun plaats moeten vinden.

Heidegger vervolgt, en daarmee worden dan de bouwkundigen en architecten in de zaal geadresseerd: "De verhouding tussen mens en ruimte is niets anders dan het wonen in een wezenlijke betekenis."²⁴⁹ Het gebouw laat het 'Geviert' toe en richt het in. "Beide, het inruimen namelijk als toelaten en het inruimen als inrichten, horen tezamen. Als iets dat op dubbele wijze inruimt, is deze woning voor het 'Geviert' een huis."²⁵⁰ En daarom, ik citeerde dit al eerder, is het bouwen een stichten en schikken van ruimten.²⁵¹ Heidegger voegt er echter meteen aan toe dat het bouwen niet zelf de ruimte vormt.

Dat klinkt abstract, maar Uytengaak geeft eigenlijk een mooie definitie van de ware rol van de architect als hij stelt dat die in feite bemiddelt tussen de stad en de intimiteit van de bewoner. Hij kan daarbij noch de stad volledig vormgeven, noch die intimiteit. "Maar wel de ruimte ertussen", waarmee Uytengaak op een verrassende manier een link legt met Heidegger, die immers uitgebreid schrijft over het 'tussen' waarin de mens woont.²⁵² Met dat verschil dat Heidegger het 'tussen' breed ziet, namelijk de periode tussen geboorte en dood. Uytengaak denkt na over het 'tussen' dat ontstaat tussen een gegeven, namelijk de stad zoals die al bestaat, en de intimiteit die de bewoner in het door de architect ontworpen woning moet vinden.

8.3 Intimiteit en privacy

Bij het verlangen naar of het dromen van het verblijven in een hut speelde de intimiteit van deze ruimte een rol. Als een eremiet wonen in afzondering, in een eigen 'schelp', is voor velen een droombeeld. Bachelard schrijft niet voor niets over de eenzame dromer in een zolderkamer. Ruimte bieden om te dromen is voor Bachelard het meest waardevolle dat een huis de bewoner kan bieden. "Het beschikt het dromen, het omheint de dromer. Het huis maakt het ons mogelijk in vrede te dromen."²⁵³

Bachelard reflecteert ook over de rol van de architect en bouwkundige. "Het huis is in het begin een geometrisch object. We proberen het rationeel te analyseren."²⁵⁴ De eerste werkelijkheid die de mens daarbij ervaart, is grijpbaar en zichtbaar. "Maar dat verandert als we een huis zien als een ruimte van troost en intimiteit, als een ruimte die de innerlijkheid verdicht en verdedigen moet. Dan opent zich buiten alle rationaliteit het veld van de droomgebeurtenissen."²⁵⁵ Het huis lijkt daarmee vooral een denkproces, meer dan een fysiek bouwproces. "Wellicht is het goed enige dromen vast te houden, die zich op een huis richten dat we later eens bewonen zullen. Steeds later. Zo laat, dat we niet de tijd hebben het te realiseren."²⁵⁶ In zeker zin geeft Bachelard vorm aan de architectuur van onze dromen.

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, 60.

²⁵⁰ Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, 60.

²⁵¹ Heidegger, *Bauen Wohnen Denken*, 61.

²⁵² Rudy Uytengaak, *Steden vol ruimte. Kwaliteiten van dichtheid* (Rotterdam: NAI010 Publishers, 2018), 8.

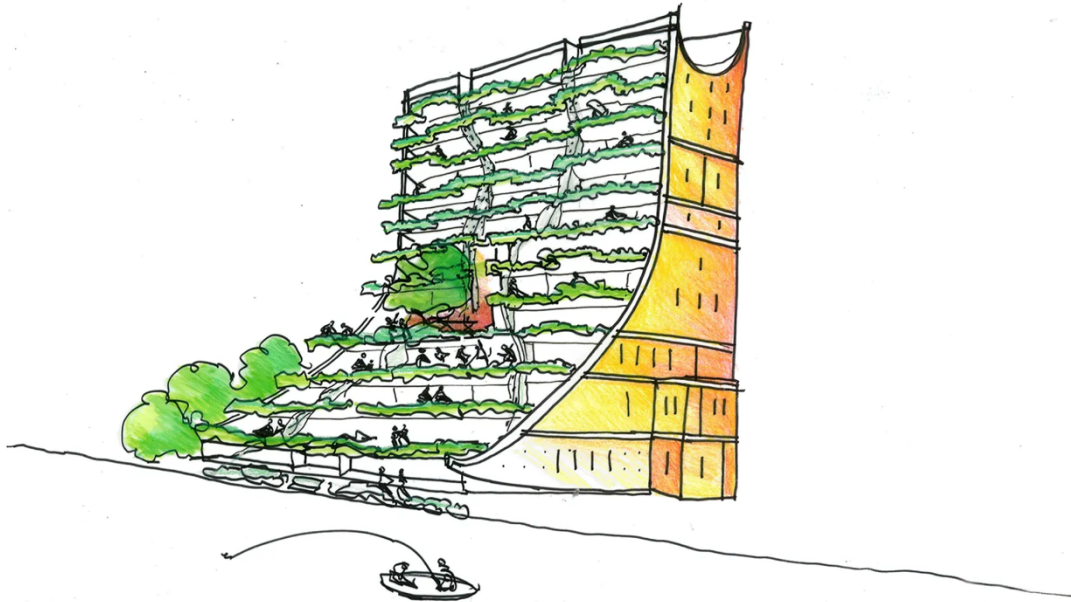
²⁵³ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 33.

²⁵⁴ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 68.

²⁵⁵ Ibid.

²⁵⁶ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 79.

Het huis is voor hem vooral een constructie van beelden die de mens een stabiliteit geven of voorspiegelen.²⁵⁷

Afbeelding 7: ontwerp van "The George" (Zuidas, Amsterdam), door Liesbeth van der Pol.

Dat klikt wellicht bevreemdend. Veel architecten ontwerpen immers vanuit beelden en schetsen veel. Van der Pol begint het ontwerpproces vaak met een serie aquarellen, die ze ook tentoonstelt en publiceert (zie afbeelding 7). Maar dat zijn niet de beelden die Bachelard bedoelt; een impressie op papier is hem waarschijnlijk al te concreet. Het zijn voor hem beelden die voor de dromer de ziel van het huis blootleggen.²⁵⁸ En de dromer ziet niet alleen beelden van de gevel. Integendeel. "De woning moet ook binnen aan eisen voldoen: het moet te bewonen zijn, zo, dat de geest van rust en vrede van haar uitstraalt", schrijft Bollnow.²⁵⁹ Om aan te vullen: "Om zich in de wereld te handhaven en daar zijn opgaven te vervullen, heeft de mens een ruimte van geborgenheid en vrede nodig, waarin hij zich kan terugtrekken, en ontspannen en weer tot zichzelf kan komen als hij zich in de strijd met de buitenwereld te veel gekwetst heeft."²⁶⁰

Hedendaagse architecten zijn zich daarvan bewust. Ook in een stad moet ruimte zijn voor intimiteit, stelt Uytengaak. "De dichtheid van de stad, de druk van de metropool, moet gecompenseerd worden in de individuele bouwwerken."²⁶¹ De dichtheid en volheid mogen namelijk niet benauwend werken. Ruimten zijn noodzakelijk, opdat de combinatie van intimiteit en deze drukke ruimten "de stad vullen met verhalen."²⁶²

²⁵⁷ Bachelard, *Poetik des Raumes*, 43.

²⁵⁸ Ibid.

²⁵⁹ Bollnow, *Mensch und Raum*, 131.

²⁶⁰ Bollnow, *Mensch und Raum*, 136.

²⁶¹ Uytengaak, *Steden vol ruimte*, 11.

²⁶² Uytengaak, *Steden vol ruimte*, 14.

Architecten hebben de opdracht om bij het ontwerpen van gebouwen rekening te houden met die intimiteit. Dit betekent, legt Uytengaak uit, dat bij hogere dichtheden (meer woningen per gebied) binnen de woning de benodigde ruimte voor een functie moet toenemen. “Bij gebrek aan rust in de buitenruimte zoeken we de ontspanning in het huis.”²⁶³ De dichtheid van de stad leidt echter vaak tot minder daglicht in de woningen en belemmert het zicht op de hemel. Dat kan tot een gevoel van benauwdheid en stress leiden.²⁶⁴ De bewoner van de stad verliest door deze manier van bouwen aan woonkwaliteit, privacy en intimiteit, tenzij architecten dat compenseren door het ontwerpen van ruimere woningen, met hogere verdiepingen waardoor meer daglichtintreding mogelijk is. “Architectuur wordt daarmee het scheppen van ruimtes, meer dan het louter mogelijk maken van functies.”²⁶⁵ Nu we sinds corona meer zijn gaan thuiswerken, zal de behoefte aan ruimere woningen alleen nog maar toenemen, zodat bewoners zich na dat werk in hun eigen omgeving kunnen ontspannen.

8.4 De verticale stad

De reputatie van de stad was niet altijd slecht. En is dat in veel gevallen nog steeds niet als het om kleinere, compacte steden gaat. De onderlinge nabijheid van bewoners en bezoekers met de markt als oertypische ontmoetingsplek was in het verleden en is in het heden de aantrekkingskracht van steden.²⁶⁶ Vroeger gingen boeren en buitenlui uit de omgeving naar de markt in de stad om etenswaar te (ver)kopen. Nu gaan we er zeker ook heen om mensen te ontmoeten, te winkelen, te socializen.

De steden zijn echter fors uitgedijd, de grond is duur en de vraag naar woningen groot. Daarom ontwikkelden verschillende architecten zogenaamde ‘verticale’ steden. Dit zijn grote complexen die woon-, winkel-, werk- en leisure-omgevingen bij elkaar brengen. Een voorbeeld daarvan is het project *De Rotterdam* (afbeelding 8), dat de Nederlandse architect Rem Koolhaas ontwierp. De achtergrond van Koolhaas’ idee was: in een stad waar minder ruimte beschikbaar is, moet je functies stapelen, clusteren. In zijn essay *Junkspace* onderzoekt Koolhaas het einde van de stad zoals we die kennen.²⁶⁷

De verticale stad is niet zomaar een torenflat, maar net als een horizontale stad een complex web van sociale en ruimtelijke interacties. Je wilt in de stad, horizontaal of verticaal, 24 uur per dag verblijven.²⁶⁸

De uitdaging is om dit zodanig te combineren met stedelijk groen en duurzaamheid, dat een open en aangename leef- en werkomgeving ontstaat voor de bewoners.²⁶⁹ Dat blijkt in de praktijk lastig. In veel panden die als verticale stad zijn ontworpen, komen passanten niet zomaar binnen, en zeker niet verder dan de begaande grond. Interactie tussen de bewoners, hotelgasten en de medewerkers die op de kantoorverdiepingen werken, doorgaans van buiten het pand, komt nauwelijks voor. Waar mensen elkaar in de horizontale stad kunnen ontwijken, is dat lastig in een appartementengebouw dat een verticale stad moet vormen. Bewoners komen elkaar tegen en ervaren dat, zeker in de lift, vaak als een confrontatie.

²⁶³ Uytengaak, *Steden vol ruimte*, 18.

²⁶⁴ Ibid.

²⁶⁵ Norberg-Schultz, “Architectuur als vergaring”, 12.

²⁶⁶ Uytengaak, *Steden vol ruimte*, 8.

²⁶⁷ Rem Koolhaas, *Junkspace*, verschenen in diverse talen (zie www.oma.com).

²⁶⁸ <https://timvandelaar.wordpress.com/2011/03/02/de-verticale-stad-komt-eraan-torens-woorden-onderdeel-van-de-stad/>

²⁶⁹ Ibid.

Afbeelding 8: “De Rotterdam”, van Rem Koolhaas.
Foto: Martin Falbisoner/Wikipedia.

Uytenhaak ziet er niets in. “Nederland lijdt aan torengekte”, stelt hij in een interview.²⁷⁰ “Hoogbouw leidt tot winderige, koude en vooral onherbergzame steden”, is zijn ervaring.²⁷¹ Juist in wijken met veel woontorens schort het aan nabijheid en intimiteit. “Waar de bewoners losgezongen van hun omgeving wonen in verticale *gated communities*.”²⁷² En ook binnen de verticale stad moet je als architect de kans op ongewenste ontmoetingen en onderlinge irritaties kleiner maken en moet je gezamenlijke routes zoveel mogelijk vermijden, stelt Uytenhaak.²⁷³ Zo blijven de woningen in grote steden nog steeds de gestapelde containers waarin het volgens Bachelard niet mogelijk is te wonen.

8.5 Reflectie

De afkeer van de stad, de liefde voor een hut en de mate waarin architecten en bouwkundigen bij hun ontwerpen het wonen negeren, betekenen niet dat Heidegger stelt dat we boerenhoeves zoals die in het Zwarte Woud, zoals besproken in hoofdstuk 7, weer moeten bouwen. Heidegger stelt zelfs dat we niet kunnen terugkeren naar die hoeves. Het voorbeeld van de hoeve toont ons, stelt Heidegger, hoe men in het verleden bouwde en toont ons hoe men destijds bouwen en wonen met elkaar wist te verenigen.”²⁷⁴ Platteland, met hutten en hoeves, en compacte steden die beschermd werden door grachten en stadsmuren hebben lange tijd naast elkaar kunnen bestaan. Die stadsmuren zorgden ook voor een heldere scheiding tussen stad en ommeland. Die scheiding is tegenwoordig veel diffuser.

²⁷⁰ <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/05/05/de-woontorengekte-stopt-in-rotterdam-eindelijk-a4042537>

²⁷¹ Ibid.

²⁷² Ibid.

²⁷³ Uytenhaak, *Steden vol ruimte*, 77.

²⁷⁴ Heidegger BWD, 63.

Uytenhaak maakt dat duidelijk aan de hand van cijfers. Amsterdam groeide in de afgelopen eeuw van 15 vierkante kilometer naar 200 vierkante kilometer. Terwijl er nu maar anderhalf keer zoveel mensen wonen. “Bij gelijkblijvende dichtheid had 22,5 vierkante kilometer volstaan.” Inwoners bewonen nu gemiddeld 6 keer zo veel oppervlakte, wat de stad liet uitdijen.²⁷⁵

Er is meer: de mijnwerker uit de 19de eeuw zat 40% van de tijd onder de grond en was 35% thuis om te slapen en te eten. De resterende 25% was voor activiteiten. De tegenwoordige werkplek wordt 25% van de beschikbare tijd gebruikt en blijkt dan ook nog een bezetting van slechts 50% te hebben (deze cijfers stammen van voor de pandemie). De totale bezettingsgraad is daarmee 12,5%. 35% van de tijd slapen we. Dan resteert ruim 50% die we elders doorbrengen.²⁷⁶ Ook die ruimte moet de stad bieden.

Wat Uytenhaak wil zeggen: er is ruimte zat in de stad. Hoogbouw is helemaal niet nodig als je kiest voor slimme oplossingen die mensen vooral het gevoel van intimiteit bieden. Die de dromers laten dromen, zou Bachelard zeggen. En die wonen, werken, denken en dromen weer bij elkaar brengen.

²⁷⁵ Uytenhaak, *Steden vol ruimte*, 17.

²⁷⁶ Uytenhaak, *Steden vol ruimte*, 19.

9 Conclusie

*Erbaut euch eine Stadt!*²⁷⁷

Een aantal aspecten dat samenhangt met het wonen en bouwen besprak ik in deze Masterproef. Dit om een antwoord te vinden op de primaire vraag: mogen we na het lezen van de primaire teksten van Heidegger en Bachelard concluderen dat zij tot de stelling komen: “ik woon, dus ik ben”. En, indien dat bevestigd wordt, mogen we die conclusie dan ook breder interpreteren? Is mogelijke kritiek op de primaire bronnen sterk genoeg om de conclusie “ik woon, dus ik ben” overeind te houden?

Om die vragen te beantwoorden blik ik eerst terug op de taalkundige analyses die beschreven worden in de hoofdstukken 2 en 5. Daarna bespreek ik de betekenis van het wonen, de essentie van de woning, de verschillen tussen het wonen in de stad of op het platteland en de kritische reflectie op die bevindingen. Dit leidt tot de afsluitende conclusies en suggesties voor verder onderzoek.

In hun analyses over de relatie tussen de mens en de manier waarop hij woont en bouwt gaan Heidegger, Bollnow en Selle na wat qua betekenis de historie is van verschillende woorden en begrippen die samenhangen met het wonen van de mens. Dit beschrijf ik in de hoofdstukken 2 en 5. Volgens Heidegger hebben het Oudhoogduitse woord ‘buan’, dat wonen betekent – in de betekenis: ergens verblijven of zich ergens ophouden – en het woord ‘ben’ dezelfde betekenis. Wie zegt ‘ik woon’ zegt daarmee ook ‘ik ben’.

Het woord ‘buan’ heeft niet alleen in de uitspraak maar ook qua betekenis een relatie met het werkwoord ‘bouwen’. Het woord ‘bouwen’ heeft daadwerkelijk een wortel dat ‘wonen’ betekent. Je zou in het woord buur, of nagebuur – iemand die in de nabijheid woont – dit ‘buan’ kunnen herkennen. Zo brengt ‘buan’ de werkwoorden bouwen, wonen en zijn bij elkaar. Ik ben, ik woon, ik bouw hebben gelijke betekenissen. De mens is als wonende een bouwend wezen.

Naast ‘buan’ onderzoekt Heidegger ook het werkwoord ‘wuan’ dat een Oudsaksisch woord zou zijn, verwant aan het Gotische ‘wunian’. Deze woorden betekenen: het blijven, het zich ophouden. En tevens, in het geval het woord ‘wunian’, tevreden zijn of tot vrede gebracht zijn.

Dit woord vrede is volgens Heidegger afgeleid van het ‘frye’ (het vrije). Dit betekent: behoed tegen schade en voor bedreiging gevrijwaard. Zo vallen wonen en bouwen samen met het tot vrede gebracht zijn en omheind zijn in het *frye*.

Het thema van deze Masterproef is de uitspraak “Ik woon, dus ik ben”. Het is daarom belangrijk het begrip ‘wonen’ goed te onderzoeken, en niet alleen in taalkundig opzicht. Dat gebeurt in hoofdstuk 2.

Uit de teksten, zowel primair als secundair blijkt dat het wonen existentieel is voor de mens, het is een wezenlijke eigenschap. Wonen is, ook als we ons dat niet altijd realiseren, vergroeid met ons dagelijks bestaan en essentieel voor ons mens-zijn in de tijd tussen geboorte en sterven, dat we als het ‘tussen’ aanduiden. Ons wonen gaat daarmee ook over de relatie tussen onszelf en de wereld om ons heen. De primaire auteurs die ik bestudeerde, Heidegger en Bachelard, zijn van mening dat wonen geen separate activiteit is. Het laat zich niet van het leven afzonderen.

²⁷⁷ Walter Braunfels, *Die Vögel. Oper in zwei Aufzügen nach Aristophanes*. (Wien: Universal Edition, 1920), 39.

We zijn wonenden, ook als we niet thuis zijn. Wel hebben we altijd een omgeving nodig die we onze woning kunnen noemen. Daklozen hebben die mogelijkheid niet en zij ontberen daarmee een wezenlijk aspect van het mens-zijn, stellen verschillende auteurs.

In hoofdstuk 3 laat ik meerdere auteurs aan het woord die schrijven over de voorwaarden waaraan een huis moet voldoen om de mens een woning te kunnen zijn. De daar met name bestudeerde auteurs, naast Heidegger en Bachelard zijn dat Kant en Bollnow, maken een onderscheid tussen het verblijf in de woning enerzijds en maatschappelijke activiteiten die buitenshuis plaatsvinden anderzijds. Vrij algemeen komt uit hun teksten naar voren dat het werk of de ontmoetingen buiten de eigen woning als een verplichting worden gezien. Er is sprake van een maatschappelijke onmaatschappelijkheid: we moeten ons begeven in de agressieve wereld buitenshuis, en dat doen we als mens naar beste kunnen. We moeten een bewoner van de wereld zijn, ondanks de wereld. En als het werk gedaan is, trekken we ons terug in een beschermende en omheinde omgeving. Daar waar de denker en de dromer werkelijk in alle rust kunnen denken en dromen.

Het huis moet de bewoner beschutting, veiligheid en vrede bieden. En vooral rust. Het is aan de ene kant een persoonlijk hoekje van de wereld, maar dat hoekje is aan de andere kant voor de bewoner wel een complete kosmos.

De grens tussen de eigen muren van het huis en de buitenwereld doet denken aan een sacrale omgeving. En onbewust ervaren veel mensen hun eigen huis én het huis van een ander als bijzondere omgevingen. Je loopt niet zomaar een huis binnen, zelfs niet als de voordeur openstaat. Ook een kerk loop je doorgaans binnen met een zekere achting. Voor Heidegger gaat het sacrale element van het huis zover, dat hij stelt dat de bewoners, als sterfelijken, in het huis de goden, aarde en hemel een plaats moeten bieden. Dit viertal noemt hij het 'Geviert'. Het ruimte bieden aan dit 'Geviert' maakt dat de sterfelijke, die sinds zijn geboorte geworpen is in deze wereld, echt kan wonen en kan zijn als mens.

Bachelard, de andere primaire auteur voor dit onderzoek, schrijft niet veel over het sacrale element van huizen, maar verbindt het wonen en het ideale huis wel met dromen en beelden. Ook hij stelt dat de mens geworpen is in de wereld, maar voor hem komt dat moment pas bij het verlaten van de ouderlijke woning. Dat is niet alleen het huis waarnaar we ons verdere leven terugverlangen, maar blijft ook een droombeeld. Een droom die nooit gerealiseerd zal en kan worden. Wie uittrekt uit de ouderlijke woning gaat in veel opzichten definitief een drempel over.

In hoofdstuk 4 ga ik verder in op het concrete 'persoonlijke hoekje'. Voor Bachelard en Heidegger is de hut als woning daarvoor heel geschikt. Het beeld van de hut is heel divers: van een gearrangeerde bos takken, tot de berghutten in de Alpen. Wat veel hutten gemeenschappelijk hebben is dat ze door de bewoners en mensen in de nabije omgeving worden gebouwd uit materiaal dat beschikbaar is. Zoals een vogel een nest bouwt met takken en stro uit de omgeving. Ook als het niet concreet over hutten gaat, zien veel mensen hun eigen huis graag als een warm nest. Zelfs als die woning zich hoog in een wolkenkrabber bevindt.

Meerdere auteurs geven aan dat de metropolen problematische omgevingen zijn om in te wonen. Er bestaat onvoldoende cohesie tussen woning, bewoner en stad. De bewoner krijgt

niets mee van het ritme van dagen en seizoenen, kent zijn burens niet, heeft in een appartement geen direct (zicht)contact met hemel en aarde en lijdt onder een gebrek aan intimiteit en privacy, zoals ik beschrijf in hoofdstuk 6. Uit het laatste hoofdstuk (8) blijkt dat er beslist een opdracht ligt voor architecten om bewoners tegemoet te komen. Veel obstakels die samenhangen met het wonen in de stad zijn architectonisch op te lossen, als woningen werkelijk vanuit het perspectief van het wonen worden ontworpen en gebouwd. En niet als een casco dat uiteindelijk na oplevering voor meer functies moet worden ingezet.

Bij traditionele boerderijen in het Zwarte Woud, noch bij hutten was dat een probleem. De hut had voor de bouw geen architect of projectontwikkelaar nodig. Toch realiseren ook Heidegger en Bachelard zich, dat we niet meer kunnen terugkeren naar hutten als we de immer groeiende bevolking onderdak willen bieden.

Doorheen deze Masterproef neem ik een aantal reflecties bij de geciteerde auteurs op. Ten eerste is er twijfel over de taalhistorische analyses van Heidegger, geef ik aan in de reflectie bij de hoofdstukken 2 en 5. Nu ging dit onderzoek verder dan slechts het bestuderen van de taalanalyses van hem, Selle en Bollnow, maar ook als zijn analyses volkomen juist zijn, hebben we meer filosofische analyse nodig om te concluderen dat we mogen zeggen dat de mens is omdat hij woont.

Een ander punt van kritiek is dat zo goed als alle auteurs het wonen beschrijven als een tamelijk solitaire aangelegenheid. Burens, medebewoners of gezinsleden komen nauwelijks aan de orde. Nog bij de primaire, noch bij de secundaire auteurs. Het persoonlijk hoekje dat op verschillende manieren wordt gepresenteerd als gedroomde woning of droomwoning is echt heel privé.

Hoeves in het Zwarte Woud of hutten in Drenthe of de Camargue brachten wonen en werken vaak samen op een plek. Men ging wonen waar men werkte en bouwde daar een plek. De hoeve had daarom waarschijnlijk stallen, de hut in Drenthe bood een wever onderdak. De geciteerde auteurs gaan er allemaal vanuit dat het 'dagelijks' werk buitenshuis plaatsvindt. Dat is lang niet altijd het geval, ook niet toen de verschillende auteurs hun werken schreven.

Ik denk dat na analyse van de primaire bronnen, namelijk de twee werken van Heidegger en Bachelard, en secundaire bronnen waarin deze twee teksten besproken worden (en dan met name Bollnow en Sennett) de conclusie mag zijn dat we inderdaad mogen zeggen dat de mens is, voor zover hij woont. Een mens is mens als wonende.

Als we de taal- en woordanalyse buiten beschouwing laten en de vraag breder benaderen (en daartoe nodigt de secundaire vraag ons uit), dan zijn er wel voorbehouden te maken. Ten eerste wordt het wonen wel heel solistisch gepresenteerd. Dit, terwijl de mens vrij algemeen als een sociaal wezen geldt. De scheiding tussen wonen en werken, of thuis-zijn versus buitenshuis is bijna absoluut.

De suggestie dat in een stad niet gewoond (wat zou betekenen: niet geleefd) kan worden is heel rigide. Dus het antwoord moet dan zijn: ja, wonen is een essentieel onderdeel van het menselijk bestaan. Dat maakt de dakloze echter niet tot onmens en het wonen wordt voor

het merendeel van de mensen gedaan in gezelschap van medebewoners en burens. De droom die Bachelard bespreekt, is voor velen waarschijnlijk wel bekend, getuige het grote aantal bezoekers dat de website *funda.nl*, dat het complete aanbod aan koopwoningen in Nederland publiceert, maandelijks registreert.

Zoals elke analyse roept ook dit onderzoek nieuwe vragen op die het verdienen beantwoord te worden. Een interessant onderwerp zou volgens mij een filosofische benadering van de hut zijn. Wat is nu werkelijk de aantrekkingskracht van hutten zoals kinderen die bouwen, maar ook de tenten, (sta)caravans en chalets waarin volwassenen hun vakantie doorbrengen? Minstens zo interessant is de vraag in hoeverre ons persoonlijke hoekje inmiddels gedigitaliseerd is. Is ons fysieke huis tevens onze homepage geworden? Hoe ziet de 'ungesellige Geselligkeit' van Kant eruit nu we via sociale media vanuit onze veilige woonomgeving zowel contacten kunnen onderhouden, als nepnieuws kunnen verspreiden of anoniem anderen kunnen beledigen?

Iets gewaagder, wellicht, maar een gedachte die tijdens het schrijven bij me opkwam, is de vraag in hoeverre de sterfelijke, als geworpene levend in het 'tussen' zélf de woning is die goddelijken, aarde en hemel ontvangt. Werken van Maurice Merleau-Ponty zouden daarbij een interessante bron zijn.

In deze Masterproef ging het ook om vrede, veiligheid en weerstand die het huis moet kunnen bieden. Dikke muren en een zwaar slot zijn allang niet meer voldoende. Ook digitale gevaren bedreigen de woning. Maar de mens zal als wonende altijd blijven wonen. Hij zal zijn eigen omgeving scheppen en daarin ook in de toekomst veilig willen zijn. Dat zal altijd stof tot nadenken opleveren. En dat is goed, want we wonen (bijna) allemaal, maar beschouwen het zelden als iets om over na te denken. Dat heb ik graag gedaan.

Mels-Werner Dees BA, Utrecht, augustus 2023.

Bibliografie

Alle online-bronnen zijn op 13 augustus voor het laatst bezocht.

Bachelard, Gaston. *Poetik des Raumes*, vertaling Kurt Leonhard. Frankfurt am Main, Fischer Wissenschaft, 2020.

Bakker, Riek. "Wat is nou helemaal 25 jaar" in *LRM #30*. Utrecht, Leidsche Rijn Magazine, 2023.

Benjamin, Walter. *Einbahnstrasse*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 2011.

Berghs, Harry. "Martin Heideggers bijdrage aan een filosofie van het wonen en het milieu" in *Wonen: Architectuur in het denken van Martin Heidegger*. Nijmegen, Sun, 1991.

Bollnow, Otto Friedrich. *Mensch und Raum*. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1963.

Braunfels, Walter. *Die Vögel. Oper in zwei Aufzügen nach Aristophanes*. Wien, Universal Edition, 1920.

Broch, Hermann. http://www.literaturmuseum.at/Schachteln/B7_Broch.pdf

Cole, Teju. *Open Stad*, vertaling Paul van der Lecq. Amsterdam, De Bezige Bij, 2012.

Dees, Mels-Werner. "Het is tijd onze digitale huisvrede te bewaken", *Bij nader inzien*. <https://bijnaderinzien.com/2021/05/31/het-is-tijd-om-onze-digitale-huisvrede-te-bewaken/>

Denk, Andreas. *Die Brücke*. <http://derarchitektbda.de/diebruecke/>.

Dunlop, Catherine. *Coexisting with Nature: The Huts of the Camargue Wetlands*: <https://www.environmentandsociety.org/arcadia/coexisting-nature-huts-camargue-wetlands>

Gerrewey, Christophe van. "Buren op afstand", Christophe Van Gerrewey, "Buren op afstand", <https://www.filosofie.nl/buren-op-afstand/>

Gogh, Vincent van. *Brieven aan zijn broeder. Deel 2*. https://www.dbnl.org/tekst/gogh006brie02_01/gogh006brie02_01_0003.php

Goethe, Johann Wolfgang. "Faust" in *Werke in vier Bänden, Zweiter Band*. München, Carl Hanser Verlag, 1982.

Hermans, Willem Frederik. *Het behouden huis*. Amsterdam, Uitgeverij De Bezige Bij, 1998.

Heidegger, Martin. "Bauen Wohnen Denken" in *Gesamtausgabe Band 7*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2000.

Heidegger, Martin. *Hebel der Hausfreund*. Pfullingen, Verlag Günther Neske, 1957.

Heidegger, Martin. *Provinz*

Heidegger, Marin. *Zijn en tijd*, vertaling Mark Wildschut. Amsterdam, Uitgeverij SUN/Boom Uitgevers, 1998.

Kant, Immanuel. *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*.

<https://www.projekt-gutenberg.org/kant/absicht/Kapitel1.html>

Komrij, Gerrit. *Over de bergen*. Amsterdam, Arbeiderspers, 1990.

Koolhaas, Rem. *Junkspace*. www.oma.com

Leeuw, Gerardus van der. *Einführung in die Phänomenologie der Religion*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961.

Rossi, Aldo. in *Steden op nieuw*. Maastricht, Gemeente Maastricht, 1988.

Saeger, Raf de. "Verlijfelijking en techniek. Een Heideggeriaanse interpretatie van een toepassing uit de volksarchitectuur" in *Wonen: Architectuur in het denken van Martin Heidegger*. Nijmegen, Sun, 1991.

Saint-Exupéry, Antoine de. *Die Stadt in der Wüste*, vertaling Oswald von Nostitz. Frankfurt am Main, Ullstein Verlag, 1990.

Selle, Gert. *Die eigenen vier Wände*. Berlin, Form + Zweck Verlag, 2011.

Sennett, Richard. *Building and Dwelling: ethics for the city*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2018.

Sharr, Adam. *Heidegger for Architects*. New York, Routledge, 2007.

Sharr, Adam. *Heidegger's Hut*. Cambridge (Massachusetts), MIT Press, 2006.

Simmel, Georg. *Brücke und Tür*. Stuttgart, Koehler, 1955.

Spreuken. Haarlem. Nederlands Bijbelgenootschap, 1987.

Steiner, Georg. *Martin Heidegger*. Londen, Fontana, 1992.

Uytenhaak, Rudy. *Steden vol ruimte. Kwaliteiten van dichtheid*. Rotterdam, NAI010 Publishers, 2018.

Verhoeven, Cornelis. "Wonen en thuis zijn. Aantekeningen bij 'Bouwen Wonen Denken' van Martin Heidegger" in *Wonen: Architectuur in het denken van Martin Heidegger*. Nijmegen, Sun, 1991.

Visscher, Jacques de. "Wonen: de nabijheid van de ander in de bezieling van de dingen" in *Wonen: Architectuur in het denken van Martin Heidegger*. Nijmegen, Sun, 1991.

Overige digitale bronnen

Bronnen bij hoofdstuk 2

<https://hetbouwdepot.nl/wereld-daklozendag/>

<https://www.caw.be/wat-beweegt-er/getuigenissen/je-zag-aan-mij-niet-dat-ik-dakloos-was-ik-was-ook-te-trots-om-hulp-te-vragen/>

<https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2318615-geef-daklozen-geen-geld-maar-behandel-ze-als-mens-zegt-deze-ex-dakloze>

Bronnen bij hoofdstuk 3

<https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/fietsende-filosoof-guillame-martin-vergelijkt-de-samenleving-op-slimme-wijze-met-een-peloton~b6def523/>

Dijkhuis, J.J.G., over "die ungesellige Geselligkeit des Menschen"

https://pure.uva.nl/ws/files/3322604/4328_UBA003000184_012.pdf

Bronnen bij hoofdstuk 4

<https://mooijekindvleut.nl/alles-over-funda/funda-de-bezoekerscijfers/>

Bronnen bij hoofdstuk 6

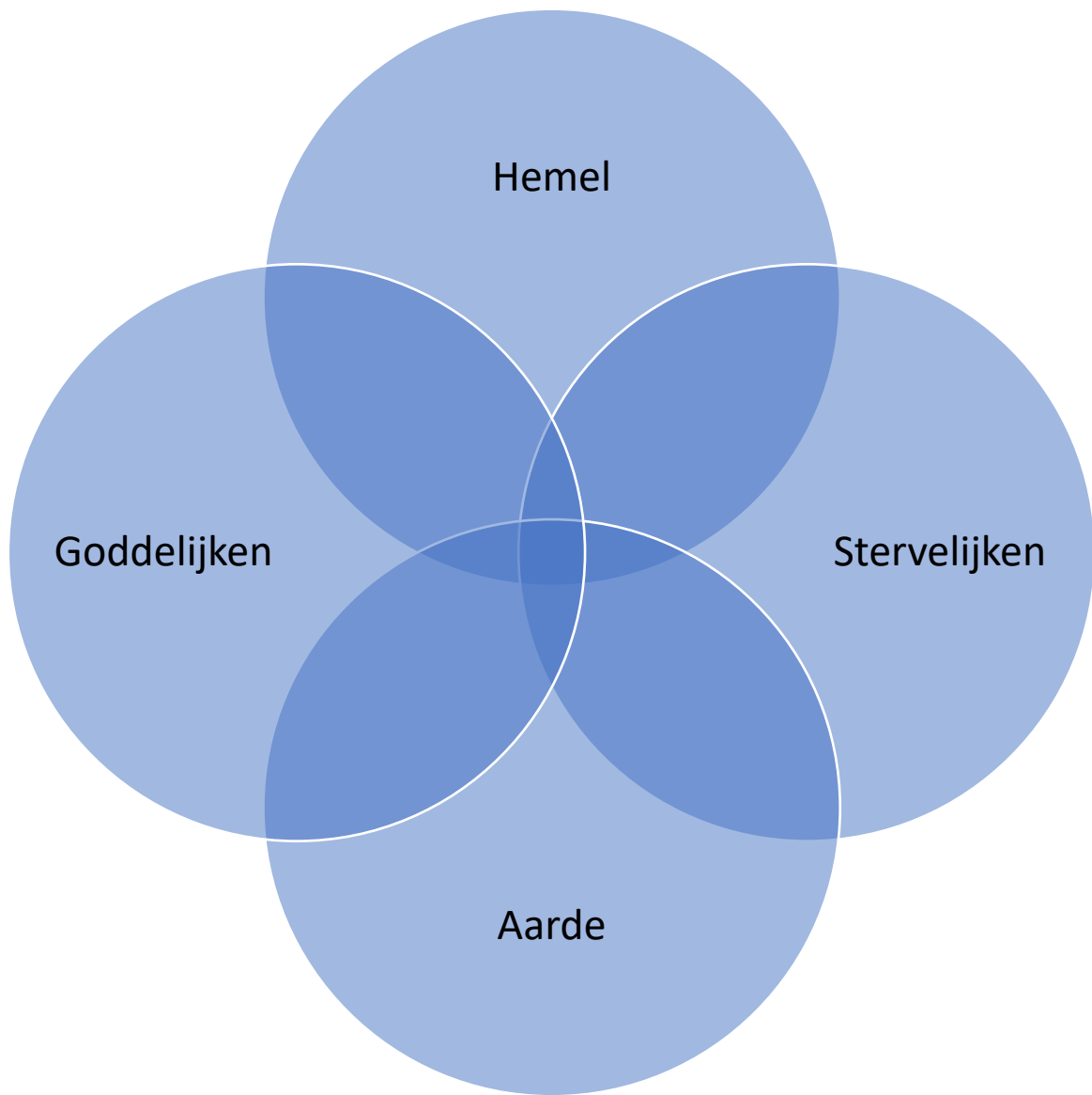
<https://www.telegraaf.nl/financieel/1200899752/bouwer-heijmans-krijgt-woningen-niet-verkocht>

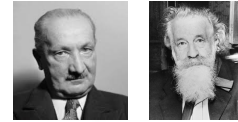
Bronnen bij hoofdstuk 8

<https://www.nrc.nl/nieuws/2021/05/05/de-woontorengekte-stopt-in-rotterdam-eindelijk-a4042537>

[https://timvandelaar.wordpress.com/2011/03/02/de-verticale-stad-komt-eraan-torens-
worden-onderdeel-van-de-stad/](https://timvandelaar.wordpress.com/2011/03/02/de-verticale-stad-komt-eraan-torens-
worden-onderdeel-van-de-stad/)

[https://www.nrc.nl/nieuws/2023/07/12/liesbeth-van-der-pol-wij-architecten-zien-
gebouwen-als-bijna-personen-a4169590](https://www.nrc.nl/nieuws/2023/07/12/liesbeth-van-der-pol-wij-architecten-zien-
gebouwen-als-bijna-personen-a4169590)

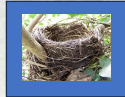

“Ik woon, dus ik ben”

Talige analyse

Wonen =
Bouwen =
Zijn

Thuis versus buitenwereld

Het huis als nest

De verticaliteit van de stad

Is een dakloze geen mens?

